

Prožívání epizodických situací

Ivan M. Havel

CTS (UK a AV ČR)
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Česká republika
havel@cts.cuni.cz

Abstrakt. Práce je pokusem o reflexivní analýzu lidského prožívání komplexních epizodických situací. Postupně je na příkladech (hlavně z beletrie) probíráno deset hlavních modalit prožívání (mysl pro čas, prostor, strukturu scény, zápletku, působení, pocit aktéra, vlastní tělesnost, vědomí sebe, mysl pro druhého, socialita), u většiny je navíc věnována pozornost prožitkům na horizontu subjektivní zkušenosti. V pozadí úvah je pokus najít styčná místa mezi dvěma odlišnými přístupy v kognitivní vědě, z nichž jeden je založen na tzv. perspektivě první osoby (typické pro fenomenologii) a druhý na perspektivě třetí osoby (typické pro vědu).¹

1 Úvod

Začnu příkladem.² Je to první věta povídky E. A. Poa „Zánik domu Usherova“:

Příklad 1. (Jezdec)

Jel jsem koňmo, sám, po celý chmurný, tmavý, tichý podzimní den, kdy mraky visely tísnivě nízko na obloze, neobyčejně pustou krajinou a konečně s večerními stíny octl jsem se před melancholickým domem Usherů. ([39], s. 7)

Tato věta možná naladí čtenáře na ponuře romantický příběh, který je třeba číst někde na samotě, v pohodlném křesle u lampy, nejlépe za tmavého, chmurného, tichého podzimního dne. Zde však nemáme než tu jednu větu – budiž nám příkladem vylíčení jedné konkrétní *epizodické situace*.³ Podobné situace budou hlavním tématem této studie. Jde o elementární smysluplné segmenty lidské zkušenosti, pro něž je typické, že je lze z principu vyprávět (je o čem mluvit), a to v první osobě (je to situace *někoho*, kdo se v ní ocitá, prožívá ji), lze si je zpravidla pamatovat a vybavovat si je jako vzpomínky a v jejich osobitosti je lze navzájem rozlišovat a odděleně vyjímát z nediferencovaného pozadí. Mohou to být prožitky krátké (*ocitnutí se před domem Usherů*) i delší (*celodenní cesta pustou krajinou*).⁴ Jak vidno, jedna taková situace může obsahovat jinou situaci jako svou část, záleží, k čemu se upíná náš zájem.

¹ Tento text vznikl podstatným přepracováním a rozšířením práce [21] s použitím některých partií z [17] a z připravované práce [22]. Ostatní vlastní použité práce cituji na příslušných místech.

² Příklady jsou tištěny kurzívou k odlišení od (delších) citátů z odborné literatury, tištěné petitem.

³ Důležitá poznámka: pokud v dalším textu píší „situace“ nebo „epizoda“, rozumím tím vždy „epizodická situace“.

⁴ V této studii užívám převážně výraz „prožitek“ (a „prožívání“) pro typicky krátkou a souvislou zkušenost (a navíc s důrazem na to, že jde o zkušenost uvědoměnou) k odlišení od obecněji pojaté „zkušenosti“, která může být i dlouhodobá, opakovaná, případně i neuvědomovaná (sbírání zkušenosti, životní zkušenost apod.).

Z odstupu si lze představit, že celoživotní příběh⁵ každého z nás je utkán z nepřehledného množství rozličných epizodických situací, které na sebe rozmanitě navazují, prolínají se a překrývají. Opakuji: jen z odstupu, což znamená teoreticky. Svůj vlastní život nikdy nevidím jako celek, budoucí situace neznám a většinu dříve prožitých situací si nepamatuji.

V běžném životě prožívám⁶ každou aktuální situaci jako jedinečný, jednoduší a smysluplný celek, aniž bych své prožívání nějak tematizoval, tutéž situaci však mohu – pokud chci – *reflektovat* (podrobit *reflexi*) z jistého teoretického odstupu, zaměřit na ni pozornost, a to buď v její konkrétnosti, nebo jako na instanci obecnější, konceptuálně (pojmově) uchopitelné epizodické situace. V rámci takto chápané reflexe pak mohu i rozlišovat určité charakteristické *modality prožívání situací*⁷ – jako je například smysl pro čas, prostor, scénu, zápletku apod (viz kap. 3). Přitom mohu vždy volit mezi dvěma epistemicky odlišnými tendencemi: první, subjektivizující tendence, je založena na *perspektivě první osoby* (hledisko prožívajícího „já“ – budu ji dále označovat zkratkou 1PP), druhá, objektivizující tendence, se naopak snaží důsledně držet *perspektivu třetí osoby* (pohled „odnikud“ či „odkudkoliv“, jak jej známe i z přírodních věd – dále 3PP).⁸ Aby nedošlo k nedorozumění: při obou tendencích je řeč na stejné téma: jaká je daná situace *pro někoho* (totiž pro toho, kdo ji prožívá), nikoliv jaká je „sama o sobě“. V perspektivě první osoby situaci prožívám (jakoby) *já*, máje přitom „privilegovaný“ přístup k svým vlastním prožitkům; naproti tomu v perspektivě třetí osoby ji prožívá myšlený *subjekt situace*⁹ (tedy „on“ – hlavní osoba situace, protagonista), o němž proto hovoříme v třetí osobě singuláru (nebo též v první osobě plurálu: *my* ve významu kdokoliv).¹⁰ Žádnou z obou tendencí ovšem nelze dovést do „čisté“ podoby, volíme-li jednu, zpravidla se připlete i druhá. Pojmově je dovedeme rozlišit (jako pohled či popis v 1PP resp. 3PP), avšak v průběhu analýzy vždy jen mezi nimi oscilujeme, majíce je za dva (nedosažitelné) póly reflexe.

V této studii se pokouším tematizovat nejdůležitější modality prožívání epizodických situací, a to v obou zmíněných perspektivách (1PP a 3PP). Předložím k úvaze otázku, zda v případě hraničního (čili prahového) prožívání v té či oné modalitě

⁵ Později jej budu nazývat „panoráma života“.

⁶ Viz pozn. 10 níže..

⁷ Z mnoha významů slova „modalita“ jsem zvolil ten, který připomíná „modality vnímání“ (zrak, sluch, hmat,...). Ty jsou v přirozeném prožitku navzájem zpravidla úzce provázány (příklad: zrak, sluch a hmat při hře na hudební nástroj), lze je však zkoumat i reflektovat odděleně. Totéž platí i v našem pojetí modalit prožívání (viz kap. 3).

⁸ Termíny „perspektiva první osoby“ a „perspektiva třetí osoby“ [*first-person / third-person perspective*] jsou běžné v současné západní literatuře z kognitivní vědy a filosofie. Proto je zde užívám, i když v některých případech mohou být zavádějící. Pro vztah k druhému (přítomnému) subjektu si později zavedeme též perspektivu druhé osoby („ty“, 2PP).

⁹ Takto budu i nadále užívat slovo „subjekt“ (ve shodě s literaturou v kognitivní vědě a tradiční psychologii).

¹⁰ Pokud se teoretik hlásí ke druhé ze dvou zmíněných tendencí, pak se zpravidla snaží zamlčet své vlastní, zkoumající a teoretizující já (po způsobu vědy) – zda a do jaké míry je to vůbec možné, je jiná otázka. Od čtenáře žádám určitou vstřícnost při orientaci ve spleti různě míněných podmětů, kdy „já“ a „my“ může být jednou autorské (já, autor, a my, autor + čtenář, případně my, badatelé), jindy zástupné (já, příklad člověka, a my, všichni lidé). V anglické literatuře se často používá i sugestivní „you“ (ve smyslu: „čtenáři, platí to o tobě, stejně jako o každém“).

nedochází ke sblížení (střetnutí, překrytí či splynutí) obou perspektiválních tendencí, což by mohlo vrhnout nové světlo na vzájemný vztah kognitivní vědy (jakožto vědy v třetí osobě) a fenomenologie (založené na perspektivě první osoby).¹¹ Při výkladu se budu i nadále opírat o příklady epizodických situací převzaté (kromě dvou) z literární fikce.¹²

2 Vzpomínky, sny a fikční situace

Připomeňme si epizodu jezdce na koni z povídky E. A. Poa (Příklad 1). Jediná věta, i když vytržena z kontextu, nám nabídla příklad epizodické situace. Snad by takovéto vyjímání z kontextu mohlo znervóznit literárního teoretika, který musí brát do úvahy celek literárního díla a další realie, zde je tomu jinak: určitá „izolace“ konkrétní situace je pro naše účely i výhodná – nejde nám o svět ani lidský život v jeho úplnosti.

Příklady z beletrie nejsou jediné, které lze snadno vyjmout ze souvislostí a zabývat se jimi samými. Použitelné jsou v tomto směru samozřejmě i vzpomínky na minulé epizody z vlastního života, ba i (a to zajímavě) i vlastní sny. Jejich výhodou je, že je máme v jistém smyslu „z první ruky“. Následuje příklad mé vlastní vzpomínky na reálný zážitek:

Příklad 2. (Kalifornie)

Stojím nad pobřežními útesy severní Kalifornie a dlouho, nejméně hodinu napjatě sleduji, jak se rozběsněné vlny Pacifiku s úpornou vytrvalostí opakovaně vrhají na masivy skalního kotle pode mnou a jak se po každém výpadu, zpěněny nezdarem, zas znovu rozhoupávají k novému, pokaždé jinak mířenému útoku.

Pamatuji si to docela dobře, byl to zážitek spíše estetický, nicméně – s použitím metaforického jazyka – jej vyprávět jak vidno lze. Co je však důležité: odehrálo se to před 17 lety, mezitím jsem zcela zapomněl, co se dalo předtím a co potom, ba i kde to přesně bylo. Takže ve vzpomínce je to epizodická situace zcela samostatná, bez vnějších souvislostí a vztahů.

Je to ovšem vzpomínka a je vhodné si udělat malou odbočku o *paměti*. V psychologii a neurovědách je běžné rozlišovat různé typy paměti podle modu, funkce a obsahu a toto rozlišení lze mnohdy podpořit i určením specifické části mozku, která má ten či onen typ paměti na starosti ([28], kap. 3]. Především se rozlišuje *implicitní, procedurální paměť* (např. pro dovednosti) a *explicitní, deklarativní paměť* (např. pro fakta); tato druhá se dále dělí na *sémantickou paměť* (encyklopedické či jinak obecné poznatky a pojmy) a *epizodickou paměť* (pro vlastní prožité události, příběhy a situace) [48, 49]. Tento poslední typ paměti nás bude zajímat.

Zatímco *sémantická paměť* se více či méně týká společného světa lidí a v té míře je i kulturně sdílena, *náleží epizodická (autobiografická) paměť* konkrétnímu jednotlivci

¹¹ V této práci se nebudu zabývat fenomenologií klasickém smyslu (rozvinutou Husserlem, Heideggerem a dalšími) a tudíž ani strukturou předreflexivního vědomí, ani obecnými podmínkami možnosti reflexivní analýzy – tu budu prostě předpokládat. Dodávám, že velmi zasvěcenou analýzu vztahu mezi (1) klasickou fenomenologií, (2) „fenomenologií“ v terminologii analytické filosofie a (3) kognitivní vědou podává Zahavi v knize [57] (srov. též [11]).

¹² Jsou výstižné a inspirativní – přinejmenším nejsou nudné ani banální. V zájmu výkladu si budeme hrát na skutečnost – každý si ostatně může zvolit příklady z vlastního života. Obecné úvahy se ovšem týkají nás, opravdových lidí, nikoliv fikčních postav z našich ukázek.

a vztahuje se na jeho vlastní životní zážitky a zkušenosti. Toto rozlišení má jistě svou logiku, snadno si však uvědomíme, že se obojí typy paměti musí vzájemně prolínat a podmiňovat. Epizodická paměť poskytuje nezbytný materiál k zobecnování pro účely sémantické paměti (nehledě na to, že každý úspěšný vklad do této paměti má za sebou konkrétní epizodu vkládání – každou svou vědomost jsem se musel jednou dovědět). A naopak, bez sémantické paměti bychom svým epizodickým příběhům stěží rozuměli, neuměli bychom je pojmově uchopit, zapamatovat si je a vyprávět.

Endel Tulving, průkopník studia epizodické paměti, ji charakterizoval jako

evolučně mladý, pozdně vyvinutý a brzy ochabující paměťový systém orientovaný na minulost, pravděpodobně omezený na lidský druh. Umožňuje mentální cestování subjektivním časem z přítomnosti do minulosti, přičemž dovoluje znovuprožití vlastních dřívějších prožitků. [49]

Každý si denně na něco vzpomínáme, je to zcela běžná, až banální zkušenost. Je opravdu tak banální? Jak je možné, že se dovedeme přenést v čase kamsi nazpět a prožít si znovu něco dávno uplynulé, jako by se to stalo teď? Jiní vyšší živočichové si jistě dovedou leccos pamatovat, mohou se učit a cvičit, snad si i nějak uvědomují aktuálně prožívanou situaci, ale nezdá se mi, že by si mohli podle libosti vybavovat a znovuprožívat své dřívější příhody. Vlastně možná ano, údajně se jim zdají sny a komu se zdají sny, má asi též vzpomínky.

Celý běh lidského života se nám z odstupu může jevit jako rozsáhlé panoráma rozličných životních epizod (řekněme tomu tak: *panoráma*¹³). Jednu z těchto epizod prožívám v *přítomné*, čili *aktuální situaci*, ostatní si mohu jen lépe či hůře v rámci této aktuální situace zpřítomnit, vybavit z paměti (otázka empirické pravdivosti zde není relevantní). Toto zpřítomňování dříve prožitých epizod není vázáno nějakým pořádkem, záleží na mně, na co si právě teď chci vzpomenout, na co dřív a na co později. Některé vzpomínky (což je důležité) přicházejí samy od sebe – jako by mi je nějaké podvědomé či nevědomé pochody vsouvaly do zorného pole vědomí. Ale opět bez ohledu ke správnému (míním domněle správnému) časovému sledu.

Vybavujete si nějaký vlastní zážitek z minulosti (jako já ten z Kalifornie) a můžete si uvědomit, že vlastně prožíváte dvojí čas: čas v rámci epizody, *na níž* vzpomínáte, a aktuální čas v rámci jiné epizody, *v níž* na ni právě vzpomínáte. Vzpomínanou epizodu přitom prožíváte znovu, tentokrát jaksi virtuálně. A aby toho nebylo dost, je tu ještě třetí čas v pozadí, tušený čas celkového panoramatu vašeho života, v němž jakoby měla tato epizoda, spolu ostatními epizodami měly své předpokládané pevné místo a k němuž se též vztahují vaše obecné (nikoliv jen epizodické) zkušenosti, znalosti a zájmy.

Právě tato poslední úvaha mě přivádí k myšlence, že lze mluvit o dalším typu paměti, jakési *hybridní paměti*, v níž se epizodická paměť prolíná se sémantickou pamětí. Lze si myslet, že v ní jsou uloženy nasbírané a jaksi „zprůměrované“ osobní zkušenosti jednotlivce, které již ztratily vazbu na určitý epizodický prožitek, nicméně zachovávají si vztah ke svému nositeli. Víím (z *vlastní* zkušenosti), že v tramvajích se vyskytují revizoři (ale na žádného si konkrétně nevzpomínám), mám *své vlastní* kognitivní mapy („moje“ Praha na rozdíl od „vaší“ Prahy) a mám *své* dlouhodobější priority, touhy, obavy a specifické znalosti (s „nálepkou“, že jsou právě moje).

¹³ Slovo si půjčuji z názvu knihy H.G.Adlera [1]. Viz též můj esej [18].

Zmínil jsem se, že mi jde o epizodické situace, které jsou vyjmuty z širších souvislostí. Co tím sleduji? Soudím, že některé zajímavé vlastnosti situací jako takových mohou lépe vyniknout právě tehdy, nemáme-li nutnost či nutkání je analyzovat v tom či onom kontextu, vztahovat je k tomu, co bylo dřív nebo co následovalo, co všechno mělo vliv na dění v jejich rámci atp. Můžeme se pak lépe zaměřit na prožitek epizodické situace sám o sobě, „uvnitř“ jejího horizontu (viz kap. 4). Chceme-li (v první fázi) směřovat studium na konkrétní epizodické situace a jejich prožívání (později – ve druhé fázi studia – si můžeme dovolit zobecňování), je užitečné volit příklady, které jsou jakoby vytrženy z kontextu. Slovo „vytrženy“ ovšem není vhodné, protože navozuje představu ostrých hranic.

Vedle vzpomínek bychom neměli zapomenout i na situace ve snech. Prožíváme je jako samostatné epizody, chybí jim vzdálenější minulost a budoucnost a přímý vztah k bdělému životu¹⁴, zůstává jen to nejnútnejší ze sémantické paměti a jen velmi málo z hybridní paměti, navíc všelijak spletené a deformované. Přitom sám akt vzpomínání možný je:

Příklad 3. (Můj sen o botách¹⁵)

Zjišťuji, že na nohou nemám boty. Hledám je, ale nikde nejsou, hledám i v přilehlých místnostech. Kde jsou má zavazadla? Měl jsem přece krosnu, nebo ne? Usilovně se snažím vzpomenout si, kdy a odkud jsem původně přišel a co jsem s sebou asi měl, ale ani přes velké úsilí si vůbec na nic nemohu vzpomenout.

(S jiným příkladem snové epizody se ještě setkáme).

Jak se vzájemně liší vzpomínané, sněné a fikční epizodické situace? Zkusmo a v prvním přiblížení si lze všimnout řady rozdílů. O *vzpomínané* dávné¹⁶ epizodě z vlastního života mohou vědět (1) to, co si z ní přímo a zřetelně pamatují (v epizodické paměti), (2) co se mi podaří s větším úsilím dodatečně vzpomenout (stavím se k tomu, jako by to bylo někde v paměti ještě uschováno), (3) co vyplývá z mé obecné znalosti světa (sémantická paměť) a (4) co mi napoví „znalost“ sebe sama (hybridní paměť). Se *sněnými* epizodami je tomu poněkud jinak, když je sním, vím jen to, (5) co snově přímo prožívám, (6) co si snově domýšlím, (7) co ve snu bezprostředně vyplývá z rezidua mé bdělé znalosti světa (fragmenty sémantické a hybridní paměti, které se protlačují i do sna) a také, (8) co mi tajemný autor snu pohotově nabídne v odezvu na moji (snovou) zvědavost. Konečně u *fikčních* situací mohou rozlišit tři vrstvy znalosti: vím (9) to, co je explicitně uvedeno v (daném úryvku) textu, (10) co vyplývá z širšího kontextu díla a ze znalosti autora (toto zde neberu v úvahu) či (11) z mé znalosti aktuálního světa (s tou však hodlám zacházet poněkud uvolněně), a konečně, (12) co si mohu (pokud chci) svobodně představit či domyslet ve fikčním světě (srov. též [8] Doležel).

Ve všech případech je důležité vždy umět přepínat mezi oběma zmíněnými tendencemi v reflexi, jak k 1PP prožívajícího subjektu (od čtenáře si to žádá schopnost vcítit se do hlavní postavy čili subjektu epizody), tak k 3PP (epizoda včetně jejího subjektu nahlížena z odstupu).

¹⁴ Výjimkou jsou poměrně vzácné lucidní sny.

¹⁵ Úryvek z delšího snu z noci na 29.1.2007.

¹⁶ Slovo „dávná“ má naznačit, že si již nepamatuji, co epizodě předcházelo, co po ní následovalo, a různé další souvislosti.

3 Modality situačního prožívání

V Příkladu 1 (Jezdec) si blíže všimněme popisované situace – nejdříve toho, co je v úryvku explicitně zmíněno. Především je tu čas (*jízda po celý den*) a prostor (*jízda pustou krajinou; nízké mraky; ocitnutí se před domem*). Prostor není prázdný, jsou v něm objekty, které se prostřednictvím sítě vzájemných pozičních vztahů podílejí na struktuře scény (*kůň + jezdec; mraky + obloha; jezdec + krajina; jezdec + dům*). A je tu ovšem i jakýsi děj, příběh či zápletka (*jízda, která končí ocitnutím se před osudným domem*). Tomu odpovídají první čtyři *modalities situačního prožívání* (z perspektivy jezdce–vypravěče):¹⁷

- (1) smysl pro *čas a trvání* (temporalita),
- (2) smysl pro *prostor a rozlehlost*,
- (3) smysl pro *strukturu scény* [*scene structure*] a
- (4) smysl pro *zápletku a příběh* [*plot*].

Stejně modality lze určit i v příkl. 2 (Kalifornie): čas (*dlouho, nejméně hodinu*), prostor (*stojím nad; pode mnou*), scéna (*útesy; vlny; masivy skalního kotle*) a příběh (*vlny se opakovaně vrhají; nezdár; nový útok*). Podobně i v příkl. 3 (Můj sen o botách). Zdá se, že jsou to modality, které jsou do jisté míry univerzální (čili uplatňují se v mnoha, ne-li ve všech myslitelných situacích).

Můžeme ovšem pokračovat a identifikovat poněkud méně explicitní prožitkové modality, jako je smysl pro působení něčeho na něco (večerní slunce *vrhá stíny / vlny se vrhají* na skály; vždy po nezdaru se *zpění*), vědomí sama sebe jako prožívajícího subjektu (*já na koni / já nad útesy / já bez bot*), který si je vědom své tělesnosti (v odlišení od okolí) a navíc může být aktérem (agentem) dění – čili sám se cítit být původcem, autorem svých činů (*ovládám koně / stojím; napjatě sleduji chování vln*¹⁸ / *hledám boty*). To vše je vzájemně prožitkově (fenomenálně) i logicky provázáno, nicméně je myslitelné tematizovat tyto další modality prožívání:

- (5) smysl pro *působení* [*efficacy*] (jak se vzájemně ovlivňují některé prvky situace, zejména kauzální vztah příčina–následek),
- (6) pocit *aktéra* [*sense of agency*] (moje vlastní působení, cítím se být původcem či autorem svých činů).
- (7) pocit vlastní *tělesnosti* [*emodiment*] (včetně „vlastnictví“ těla),
- (8) vědomí *sebe* (vlastního *já, jáskost*), jakožto účastníka situace [*self-awareness, selfhood*].

Zatím jsem neuvažoval situace, v nichž se vyskytuje druhá osoba anebo více osob; na tomto místě uvedu bez komentáře ještě další dvě modality (pojedu o nich v kap. 13 a 14):

- (9) smysl pro *druhého* [*otherness*] (intersubjektivita),
- (10) *socialita* (vztah subjektu ke skupině).

¹⁷ Zde i dále budu v hranatých závorkách uvádět anglické varianty některých termínů.

¹⁸ I vnímání je druh aktivity.

V uvedeném výčtu prožitkových modalit si ovšem nekladu nárok na úplnost, ba ani na „správnost“ – jde o zkoušku teoretickou konceptualizaci a pro různé účely se mohou ukázat jako vhodnější jiná rozlišení.¹⁹

Nikoliv náhodou jsem některé modalit prožívání uvedl jako *smysl pro* něco (či *pocit* něčeho). Slovo „smysl“ (stejně jako „modalita“ – viz. pozn. 7) zde má ve velmi obecné rovině naznačit analogii se smysly jako modalitami percepce.

Čím více se v úvahách soustředíme na tu či onu modalitu, tím více se ukazuje, jak se všechny vzájemně prolínají, jak jsou provázány a jak na sobě závisí. Přesto si můžeme pojmovou analýzu usnadnit metodou, kterou nazývám „per partes“: v první fázi rozložit problém na několik komponent a zkoumat každou komponentu odděleně, vždy ovšem s přihlédnutím k existenci jiných komponent a jejich případných vlivů. Teprve v druhé fázi můžeme zaměřit pozornost na více komponent najednou a zjišťovat, jak vzájemně souvisejí a interagují. V našem přístupu hrají roli komponent jednotlivé modalit prožívání a jejich vzájemná interakce vede k *multimodálnímu prožívání* (opět aluze na multimodální vnímání). Multimodální provázanosti se obecně nelze vyhnout, nebude však tématem této studie.

Z hlediska kognitivní vědy stojí za zmínku, že v některých případech je rozlišení modalit aspoň částečně podpořeno některými patologickými případy (jedno chybí, druhé je nedotčeno), fyziologickými znalostmi mozku, ontogenezí psychiky (různá stadia vývoje dítěte) a v neposlední řadě též běžnou introspekci (která je v kognitivní vědě dnes již považována za legitimní zdroj poznatků). K poznání intermodálních souvislostí může přispět studium hraničních prožitků jednotlivých modalit.

4 Pohled na horizont – hraniční prožívání a empirická věda

Z přirozené zkušenosti víme, že každá aktuálně prožívaná situace je nutně omezená už proto, že biologická konstituce našeho těla a našich smyslů nedovoluje překročit určité hranice poznatelnosti, některé pevné a jiné proměnlivé, ale vždy nějak přítomné. Víme, že prožívaný prostor je omezen do dálky i do hloubky smyslovou nerozlišitelností detailů; že čas přímo neprožíváme mimo přítomnou chvíli a i v ní nejsme schopni si uvědomovat příliš krátké a příliš rychlé děje; víme, že struktura scény závisí na naší předchůdné obeznamenosti s předměty, s jejich prostorovými vztahy a s tím, jak a k čemu se nám nabízejí (v gibsonovském smyslu, viz kap. 7), kam dosahuje akční radius našeho fyzického působení a konečně že příběhy, jichž se účastníme, nikdy neznáme v plné rozmanitosti jejich dějových prvků – na otázku, zda a jak jsou tyto prvky implicitně propleteny vzájemným působením (srov. termín „zápletka“), můžeme zpravidla odpovídat jen na základě domněnek a dohadů.

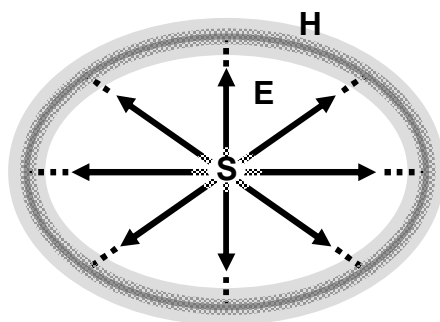
V těchto všech dimenzích a v mnoha dalších jsou epizodické situace vždy nějak ohraničeny; pomyslnou hranici, kterou takto v některém či ve všech směrech tušíme, nazývám obecně *horizont* (obr. 1).²⁰ V této studii užívám pojem horizontu ve dvou stupních obecnosti, jednak pro dílčí horizonty vztahované k jednotlivým diskutovaným moda-

¹⁹ V práci [17] jsem vedle času, prostoru, strukturních vztahů, tělesnosti a sebevědomí uváděl (intencionální) jednání a smysl situace. Nyní považuji jednání za kombinaci modalit působení, pocitu aktéra, tělesnosti a vědomí sebe. Pocit smyslu (významu) situace nepovažuji za jednu z dalších modalit prožívání, nýbrž za něco, co je mimo či nad konkrétní situací, kterou přesahuje a vztahuje se k panoramatu života.

²⁰ Pojem horizontu je metafora, zde je užitá poněkud jinak, než ji užívají někteří fenomenologové. V mém pojetí má smysl užívat tři předložky: *před*, *na* a *za* (*před* horizontem, *na* horizontu, *za* horizontem).

litám vnímání a prožívání (šipky na obr. 1) a jednak pro celkový, sjednocený *horizont epizodické situace* (rozostřená elipsa **H** na obr. 1).

Pojem horizontu v sobě skrývá paradox: v jistém smyslu horizonty jsou všude a přitom neexistují, víme o nich a přitom je nevidíme. Kdykoliv si myslíme, že se nám nějakým trikem daří nějaký horizont překročit, vždy se vynoří jen o něco dál. „Lidská bytost neunikne horizontu,“ napsal filozof C. A. van Peursen, přičemž „horizont je lidské uchopení světa“ ([51], s. 188, 195).

Obrázek 1. Schematické znázornění horizontu epizodické situace (S – pozice subjektu, E – oblast prožívání, H – horizont prožívání).

Dílčí horizonty mohou mít rozličný charakter. Speciálně pro prostorovou a časovou modalitu (později i pro některé další) lze rozlišovat mezi *distálním horizontem*, týkajícím se vnější periferie situace (dohled, celkové trvání), a *proximálním horizontem*, vztaheným k jemné struktuře vnímání času a prostoru, čili v jistém smyslu i „blízko“ subjektu.

To, co jsem dosud napsal, je ovšem třeba číst opatrně. Příklady konkrétních horizontů a i obecný pojem horizontu jsem totiž formuloval jakoby z perspektivy třetí osoby (3PP, většinou skryté za oním zástupným „my“) – jako o objektech, o nichž je možno mluvit jen z odstupů, z hlediska diváka (platí to i o schématu na obr. 1). Současně však horizont je pevně svázán s perspektivou první osoby, účastníka, subjektu situace (1PP). Jsou to dva komplementární diskursy, mezi nimiž je dobré umět pružně přepínat. Činíme to ostatně pořád, i v běžném životě, zvláště pak, když se rozhodneme reflektovat sebe sama v nějaké situaci. Je možné, že jedině díky takovémuto přepínání perspektiv jsme schopni si existenci horizontu vůbec připouštět a promýšlet.

Budeme se zde mimo jiné zajímat o *hraniční případy prožívání [liminal experience]*. Tím rozumím prožitky v „blízkosti“ horizontu té či oné modality prožívání.²¹ Uvažujme například vizuální vnímání. Normálně, když něco vidím, pak vím, že to vidím – jde o nadprahové [*supraliminal*] vnímání. Má-li však vizuální stimul příliš krátké trvání (řádově několik málo desítek milisekund), nepronikne do vědomí, nicméně tělo (neuronová síť) stimul zachytí a může na něj i reagovat – je to případ podprahového „vnímání“ [*subliminal „perception“*]²². To jsou dosti známé věci; nás by však měla zajímat ona oblast *mezi* oběma případy (při délce stimulu kolem 100 ms), čili

²¹ Zde se nebudu zabývat patologickými kazuistikami, které by rovněž bylo možno považovat za specifické typy hraničního prožívání. Mnohdy mají i filosofickou relevanci mimo jiné v tom, že ukazují na vzájemnou provázanost či naopak nezávislost různých modalit prožívání.

²² Uvozovky jsou proto, že o vnímání bychom správně měli mluvit jen v případě, že je uvědoměné.

prahové či hraniční vnímání [*liminal perception*] – právě *na* proximálním horizontu vědomého prožitku. Důležité je toto: o vědomém prožitku mohu mluvit z perspektivy první osoby (1PP), přitom však nesmím (nemohu, neumím) překročit horizont (který je v našem vizuálním příkladu v jistém smyslu pevný, může ovšem záležet na jiných aspektech, únavě, náladě, kvalitě zraku apod.).²³ O všem dalším (o zachycení stimulu neuronovou sítí či o intervalech měřených v milisekundách) umíme mluvit už jen v diskursu třetí osoby (3PP – diváka, experimentátora, vědce).

Později (v kap. 11) se dostaneme k modalitě tělesnosti, pro niž americký filosof S. Gallagher [12] velmi obšírně a poučeně zkoumá kontrast mezi uvědoměnou představou (vlastního) těla – tělesným obrazem [*body image*] – a neuvědoměným tělesným schématem [*body schema*]. Píše:

Fenomenologie se setkává s určitými přirozenými omezeními, když se ocitá před nefenomenálními procesy. Tělesné schéma v jistém smyslu představuje takové omezení.

Zkoumání zmíněného kontrastu Gallagher nazývá *negativní fenomenologii* ([12], s. 40).

Jak jsem již naznačil, budeme se zajímat o testování podobných kontrastů (anebo shod) mezi vědomými prožitky v 1PP a poznatky v 3PP; zdá se, že k takovým kontrastům (shodám) může docházet právě na horizontu prožívání té či oné situační modalitě.

Abychom se vyvarovali nedorozumění, rozlišme si aspoň konceptuálně dva typy hraničního prožívání (přesněji dva typy horizontu). Příkladem prvního typu je zmíněné prahové vnímání a rovněž prahové uvědomění si vlastního těla. Je to *vlastní horizont* [*intrinsic horizon*] – je přítomen v konkrétní situaci, je součástí *jejího* horizontu. Druhý typ hraničního prožívání (horizontu) lze označit jako *nevlastní* [*extrinsic*]. Existují případy, kdy pro některou modalitu rozlišujeme (rozumí se prožitkově, fenomenálně) různé stupně či intenzity prožívání, ale činíme tak spíše jen od situace k situaci. Lze si například představit rozsáhlou posloupnost situací, v nichž všech zvedám ruku, navenek stejně, avšak s klesajícím vnitřním pocitem mého chtění (ruka se může zvedat i mimovolně, bez mého chtění). V takové posloupnosti můžeme tušit nevlastní horizont chtěného pohybu. V opačném směru téže posloupnosti bychom zase mohli tušit jiný nevlastní horizont, horizont nechtěného pohybu.²⁴

Toto rozlišení typů horizontu je spíše orientační a závisí na tom, jak široce chápeme pojem situace. Při jiném pojetí mohou oba druhy splynout.

5 Smysl pro čas

Čas je nejobecnější podmínkou vědomí a tudíž (smysl pro) čas je nejdůležitější modalitou prožívání epizodických situací. Existuje rozsáhlá filosofická literatura zabývající se jak představami o povaze objektivního času, tak vnitřním vědomím času a nemám v úmyslu se zde zabývat různými pojetími času jako takového. Omezím se jen na některé aspekty časovosti, které souvisejí s naším studiem epizodických situací – speciálně nás bude zajímat vztah mezi dvěma pojetími času (1PP a 3PP) a rovněž hraniční prožitky času.

²³ Zlepšíme-li své schopnosti (nasadím brýle), lze mluvit o „rozšíření“ horizontu anebo o „vtažení“ nových znalostí před horizont – podle toho, jak si představujeme metaforu horizontu.

²⁴ Takový případ střetnutí horizontů (a sám pojem horizontu) formalizoval P. Vopěnka [54].

Konvenční, 3PP pojetí časovosti je založeno na představě absolutního a univerzálního objektivního času, který je homogenním, nekonečným a lineárně uspořádaným kontinuem. Vyjma kvantových a subkvantových teorií předpokládají všechny fyzikální vědy – a s nimi i ostatní přírodní vědy včetně (empirické) psychologie –, že všechny přírodní děje a procesy probíhají v jednom společném, „světovém“ čase, reprezentovatelném osou reálných čísel (i s jejími vlastnostmi uspořádání, kontinuity apod.). Má to nejméně dvě výhody, jednak vlastnosti kontinua umožňují použít mocný aparát klasické matematické analýzy a jednak předpoklad jednotného času usnadňuje propojování teorií i empirických dat z rozličných domén vědeckého diskursu.

Naproti tomu pro filosofickou fenomenologii (počínaje Husserlem [24], srov. též [45]) a rovněž pro nově vznikající „vědu“ o vědomí (např. [10, 46, 50, 52]) je charakteristický důraz na subjektivní (1PP) zkušenost uplývajícího času. Východiskem není představa lineárního kontinua, nýbrž čistý prožitek aktuální, *uvědoměné přítomnosti*, zahrnující i právě odplývající (či odplynulší) minulost a právě přicházející (či očekávanou) budoucnost (viz níže).

Tradiční pokusy sjednotit 1PP a 3PP na realistické bázi se setkaly s nezdarem. McThaggard [31] poukázal na neslučitelnost dvou modelů času, tak zvané serie A (s 1PP triádou minulost–přítomnost–budoucnost) a serie B (s 3PP relací uspořádání dříve–později), pokud se předpokládá realita času.

Kontrast mezi pohledy na čas v 1PP a v 3PP se promítá i do naivní reflexe časového charakteru epizodických situací. Subjektivně prožíváme čas jako proud událostí, které se vynořují z neexistující budoucnosti a skrze aktuální, okamžitou situaci odplývají do (opět) neexistující minulosti, dostupné už jen ve vzpomínkách. Ale současně jsme navyklí předpokládat existenci objektivního fyzikálního času s jehož pomocí lze (je myslitelné) prožité epizody chronologicky pořádat a u každé měřit její trvání. „Přítomnost“ pak není než imaginární ukazatel pohybující se („rychlostí času“²⁵) podél objektivní časové linie.

Lze tyto dva pohledy propojit, nikoliv jako dva formální modely času, nýbrž v reflexi naší zkušenosti času? Musíme přece připustit, že užíváme oba pohledy užíváme paralelně – přesněji řečeno, že vždy již nějak umíme přechazet od jednoho pohledu k druhému, *oscilovat* mezi nimi. Zkusme si obojí přechod ukázat na epizodě z Příkladu 2 (Kalifornie).

Vyjdeme-li z 3PP, celou epizodu (označme ji *E*) popisujeme objektivně, jako sekvenci podepizod (*útoků vln na masivy skalního kotle*), z nichž každá má nějaké trvání a následují jedna po druhé v rámci epizody *E*, kde jsou tedy lineárně uspořádány v segmentu objektivního času (trvajícím *nejméně hodinu*). Moje přítomnost, jako pozorovatele, jako by vůbec nehrála roli. Nyní však mohu uzávorkovat svou znalost objektivního času a uvědomovat si svůj prožitek (v 1PP) každé jednotlivé podepizody jako něčeho, co se odehrává v aktuálním „ted“ (V další úvaze ponechme stranou, že každá taková podepizoda má sama svůj vlastní strukturovaný vnitřní čas: *útok–nezdar–rozhoupávání*; toto uvažovat by neznamenaloby než opakování téže úvahy o úroveň níže.) Co však je důležité: k prožitku každé podepizody náleží i matné, tratící se vědomí něčeho, co jí bezprostředně předcházelo (*rozhoupávání před útokem*), a stejně matné, probouzející se vědomí něčeho, co teprve přijde (*nezdar, zpěnění*). A tak se každá

²⁵ Tento pojem užil (pokud vím jediný) Vopěnka [54a], s. 194, a má zřejmě smysl pouze při pokusu o propojení obou zmíněných pojetí času.

podepizoda v našem vědomí plynule přelévá do další podepizody a ta opět v další, z čehož se rodí subjektivní pocit plynutí času i v prožitku celé epizody *E*.

Opačný přechod, od 1PP k 3PP, spočívá v abstrakci z abstrakce [34]. Při první abstrakci vzniká z původního aktuálního prožitku jediného „ted“ představa šňůry takových „ted“ – „ted“ – „ted“, druhá abstrakce pak již vede k běžné 3PP představě fyzikálního času jako souvislé osy *t*.

Pokud bychom si chtěli zachovat aspoň částečnou subjektivitu času ve větším měřítku, museli bychom místo druhé abstrakce postupovat hierarchicky vzhůru, opakováním první abstrakce pro postupně složitější a rozpjatější epizody až po již výše zmíněné panoráma života, čili osobního životního času jednotlivce. Poznávám, že takováto hierarchická konstituce času nevyžaduje, aby epizody kterékoliv úrovně byly lineárně uspořádány (srov. [18]).

Nabízí se otázka hierarchické dekompozice směrem „dolů“, k menším měřítkům. Jak už víme, nelze pokračovat příliš dlouho, brzy bychom narazili na hranice lidské schopnosti vnímat krátké časové intervaly – čili ve smyslu předchozí kapitoly na proximální horizont prožívání času.²⁶ Lze se ptát na povahu časově „nejkratších“ prožívaných situací, které budu dále nazývat *atomické epizodické situace*.²⁷

Na tomto místě je záhodno připomenout Husserlovu fenomenologickou teorii prožívání „vnitřního“ času [24]. Předreflexní prožitek „ted“ nelze považovat za nějaký časový bod (*okamžité „ted“*), ani za měřitelný interval (např. pomocí hodin). Jeho

Obrázek 2. Malířova ruka (příklad atomické epizody)

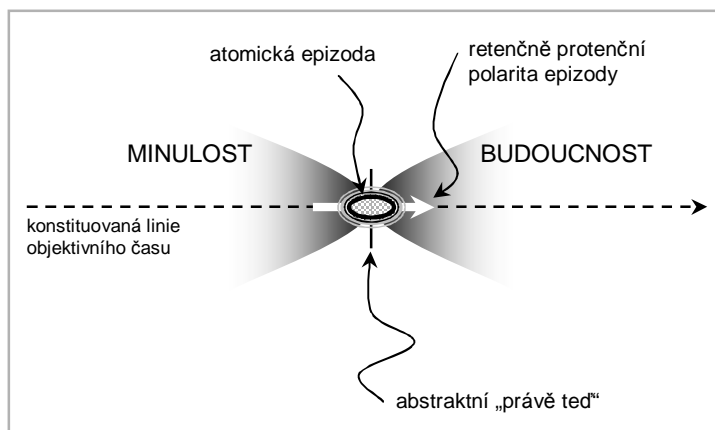
struktura sestává nejen z přímého bezčasového vněmu (*prezentace*), ale i z bezprostředního prožitku přidržení toho, co právě uplynulo (*retence*), a z očekávání toho, co právě přijde (*protence*); obojí s neurčitým horizontem. Představte si, že hledíte na reálnou (nikoliv zobrazenou) malířovu ruku se štětcem (obr. 2). *Prezentace* je abstraktní fáze „právě ted“ trojfázového intencionálního aktu vnímání situace, kterou současně prožíváme jednak ve světle doznívajícího uvědomění si *právě minulého*, již uskutečněného pohybu štětce zleva a jednak ve světle očekávání *nejblíže příštího* pohybu štětce směrem doprava.²⁸ Mluvíme o retenčně protenční struktuře atomické epizody, což spolu s pocitem kvalitativní rozdílu mezi oběma fázemi (odbylá minulost oproti nejisté budoucnosti) vytváří charakteristickou *polaritu* atomické epizody (obr. 3).

²⁶ Je to příklad horizontu, který lze objektivními metodami měřit: podle typu prožitku je někde mezi 10 a 100 ms. Nepřímými metodami (zpomalený film) lze i tento horizont odsunout, při větším odsunutí se však ocitneme v cizím, nepřirozeném světě. Nebudu to zde uvažovat.

²⁷ V atomické epizodě proximální a distální horizonty smyslu pro čas splývají. Nezapomeňme ovšem, že sám pojem atomické epizody je spíše konceptuální abstrakcí než prožívaným fenoménem.

²⁸ Stejně trojfázové je i vědomí virtuálního pohybu, který si představujeme při *pouhém pohledu na obrázek* – to ovšem za předpokladu sémantické nebo hybridní znalosti pozadí: co je to ruka, štětec, barva, jaká je typická intence malíře apod.

V našem přístupu lze tedy považovat atomické epizody za imaginární jednotky zkušenosti, jimž chybí (nadprahový) prožitek trvání, nikoliv však retenčně protenční polarita. Díky této polaritě a horizontové povaze retence a protence jsou atomické epizody připraveny k řetězení s jinými atomickými epizodami (což neznamená nutně

Obrázek 3. Retenčně protenční struktura prožívaného „ted“.

přímý kontakt nebo překrytí) a tudíž i vytváření složitějších epizodických situací. Tuto úvahu lze ovšem opakovat i pro epizody se postupně rostoucí složitostí. Nahlíženo z 3PP (tedy z odstupu) si lze představovat, že při zmíněném „řetězení“ se polarita epizod nižšího řádu uspořádávají a vytvářejí vždy polaritu epizody vyššího řádu, což by mohla být i cesta, jak vykládat přirozený, vnitřní prožívání času jako něčeho, co uplývá, a považovat tento prožitek jako prvotní zdroj času konstituovaného v podobě souvislého a lineárně uspořádaného kontinua. Alternativně lze na pojmu atomické epizody založit i představu „zrnitého“ času [*granular time*] jako proudu atomických epizod na pozadí objektivního času ([19]).

Není divu, že smysl pro čas hraje mezi ostatními modalitami prožívání principiální a neodmyslitelnou úlohu. Čas je „univerzální podmínka bytí vůbec, ovšem čas ve smyslu tohoto původního vnitřního uplývání, nikoliv ve smyslu přírodního času partes extra partes.“ ([37], s. 103).

Onen konstituovaný lineární čas přírodních věd má ovšem řadu výhod, například umožňuje těmto vědám formulovat (v diskursu 3PP) přírodní zákony, měřit a popisovat dynamické děje a vytvářet srozumitelné kauzální domény. Nic také nebrání aplikovat tento čas – jakoby „zvenku“ – i na pozorovaný lidský subjekt. Pro naše další úvahy, v nichž se chci pokusit o analýzu modalit prožívání situací v „blízkosti“ horizontu, je užitečný i pojem *měřítko*, vycházející z 3PP.

Konkrétně si můžeme rozlišit následujících pět vrstev vztahu k času, a to podle zvětšujícího se měřítko (objektivního) času:

(1) *Fyzikální čas v malém měřítku* (řekněme mikrosekundy a méně – tedy včetně času subneuronálních procesů); čas v tomto měřítku zpravidla není uvažován při studiu vyšších kognitivních procesů. Každopádně není pro nás podstatné, zda fyzikální čas v tomto a menších měřítkách reprezentujeme jako ideální kontinuum či jako něco, co je v jemné struktuře je diskrétní.

(2) *Podprahový čas* (od mikrosekund k desítkám milisekund) – čas neuvědoměných fyziologických a neuronálních (subperzonálních) procesů.

(3) *Prahový čas* (zhruba desítky milisekund) blízko hranice (horizontu) vědomého prožívání. Fenomenálně jen retenčně protenční polarita atomických epizod.

(4) *Nadprahový čas* (od desítek milisekund po sekundy): zdánlivá přítomnost [*specious present*] u Jamese [25] (3 až 8 sec) či přítomný moment [*present moment*] u Sterna [46] (1 až 10 sec) – trvání nejkratších epizodických situací s narativním obsahem. V této vrstvě může docházet k emergenci pocitu časové kontinuity (plynutí).

(5) *Autobiografický čas* (hodiny, dny, roky,...) relevantní pro epizodickou a hybridní paměť (viz kap. 2).

Všimněme si, že zatímco vrstvy (1) a (2) jsou za proximálním horizontem fenomenální (1PP) zkušenosti času a jsou tudíž přístupny pouze vědeckému popisu (v 3PP),²⁹ ve vrstvách (4) a (5), pokud reflektujeme čas v 1PP – pak typicky jako *trvání*. Nejvíce by nás měla zajímat právě vrstva (3), kde se obě perspektivy mohou setkat, střetnout či splynout.

S určitou dávkou nadsázky se dá říci, že smysl pro čas (jako trvání) se rodí právě na horizontu uvědomění. Atomické epizody se postupně slévají (mimo jiné díky pocitu, že jsem to stále já, kdo je prožívá) v jeden proud a v nadprahové vrstvě tak může vznikat pocit (či chcete-li, iluze) kontinuálního toku časového vědomí, o němž jsem se zmínil výše. Již citovaný fenomenolog Shaun Gallagher píše:

Zkušenost, místo toho, aby byla organizována v časovém proudu, spíše připomíná déšť dopadající na konečný povrch, kde se kapky zážitků sestřikují do kalužin smyslu, a ty jen občas vytvoří krátkodobý proud. ([10], s. 201).

Metafory „slévání“ a „proudu“ jsou úzce svázány s horizontovou povahou epizod (tož s distálními horizonty v modalitě smyslu pro čas v rámci epizody). Fenomenálně (ale ani fyziologicky) neexistuje ostré zakončení jedné epizody, po němž by následoval ostrý začátek další epizody. Prvá může vplynout do druhé, může však mezi nimi být i mezera, ta by však nebyla přímo prožívána a byla by myslitelná jen jako abstrakce.

Při úvahách o času a časovém vědomí se jakýmsi druhem „slévání“ setkáváme i na podprahové úrovni, kde je například dobře dokumentován sakadický pohyb očí, díky němuž se krátké fixační periody (120 až 130 ms) střídají s periodami krátkodobé „slepoty“ během pohybu očí (s trváním do 100 ms); podprahové vjemy z fixačních period se nám ve vědomí slévají do jednoho celkového obrazu ([27], s. 63–64). Ale i na úrovni autobiografické dochází k něčemu analogickému: aniž bychom měli k dispozici kompletní vzpomínky na všechny epizody vlastního života, přesto získáváme pocit kontinuálního životního panoramatu [18].

²⁹ Měřítkové vymezení se u těchto dvou vrstev ovšem nevztahuje na domény diskursu odpovídajících vědních oborů (např. fyziky a neurověd).

6 Smysl pro prostor

Vedle smyslu pro čas je smysl pro prostor druhou nejvíce univerzální modalitou prožívání epizodických situací.³⁰ Mnohé z toho, co bylo v předchozí kapitole řečeno o času, platí – *mutatis mutandis* – i o prostoru. Lze rozlišovat distální a proximální horizonty (v prvním jde o dohled a dosah, ve druhém o nerozlišitelnost). Při reflexi prožitku prostorovosti si rovněž bez obtíží představíme obě reflektivní tendence, jednu směřující k objektivizujícímu diskursu (v 3PP) a druhou zdůrazňující subjektivní prožitek prostoru (v 1PP) [23].

Existují též závažné rozdíly. Řeknu to obrazně: čas mne unáší, kdežto prostorem se potuluji sám, jsem v něm svobodnější a mohu se i vracet do míst, kde jsem již byl. Zajisté, pohyb a návrat nejsou myslitelné bez souhry času a prostoru, to však nic nemění na tom, že čas a prostor reflektujeme odděleně. Proto je považuji za dvě odlišné modalilty prožívání.

Při tendenci k 3PP se spíše opíráme o abstraktní geometrickou intuici trojrozměrného prostoru, v němž se epizodická situace odehrává, a v němž lze z obecných zákonitostí perspektivy objektivně určovat vzhled prostorových útvarů a jejich relativní, nicméně objektivní polohy vzhledem k subjektu. Uveďme si následující popis (fikční) situace:

Příklad 3. (Dvorky) [1a], s. 61.

Když jsem prošel průjezdem, octl jsem se na okraji prostoru, který měl půdorys pravidelného trojúhelníka; překvapil mě tím, že byl ještě rozsáhlejší, než jsem si představoval venku na ulici. Odvěсны trojúhelníka tvořily dvě fronty čínžáků, přeponou byl vysoký násep železniční trati, zarostlý neproniknutelným tmavým křovím. Celý prostor byl rozdělený na dvorky patřící jednotlivým domům, ale ty byly od sebe odděleny jen nízkými zídkami, jež bylo snadné překročit.

Vypravěč (v roli subjektu situace) se zde uchyluje přímo ke geometrickému slovníku (*půdorys pravidelného trojúhelníka; odvěсны trojúhelníka; přepona*). Jako by reálný prostor byl nahlížen očima geometra.

V geometrickém prostoru můžeme měřit, definovat transformace, kreslit mapy; každý objekt má své konkrétní místo, velikost a tvar. Navíc lze předpokládat, že geometrické vztahy jsou objektivní, univerzální a invariantní i při změně měřítka. Krátce řečeno, máme zpravidla v povědomí trojrozměrný euklidovský prostor. Geometrické pojetí prostoru umožňuje na jedné straně abstrahovat od egocentrické perspektivy diváka a od horizontovosti, avšak na druhé straně umožňuje reprezentovat i tuto perspektivu (stačí vhodně zvolit souřadný systém a vhodnou transformaci), stejně jako částečně objektivní horizontovost (srov.: *octl jsem se na okraji prostoru*).

Jako situované lidské bytosti však neprožíváme své okolí primárně geometricky, aspoň pokud si to speciálně nenavykneme nebo se o to nesnažíme. Nstíním nyní možný scénář původního 1PP prožívání přirozené prostorovosti, který se však nevzpírá dodatečné interpretaci v diskursu 3PP [23].

Potlačím-li v dané situaci navyklou představu prostoru v 3PP, čili „v pohledu odnikud“, odhalí se mi prostor ve svém významu *přímo pro mne*, jako prostor

³⁰ V této studii se nezabývám čistě „kontemplativními situacemi“, v nichž je subjekt zcela pohroužen do svých myšlenek bez vztahu k okolnímu světu. V takových situacích nehraje prostorovost (na rozdíl od časovosti) svou obvyklou roli.

k něčemu, k tomu, o co mi jde. Jako pro svobodnou bytost je to především *prostor k jednání* – k mé vlastní činnosti, k aktivnímu zasahování do situace.³¹ Berme to zde v užším smyslu, jako jednání tělesné, řekněme raději fyzické (pohyb, zaujímání místa, prohledávání, setkávání s druhými, apod.). O prostoru pak říkáme, že je jednou „užší“, jindy „širší“, že je „něčí“ a že je kýmsi nebo čímsi někomu (mně) „poskytován“. Takto chápaný prostor úzce souvisí se svobodou volby – v každé konkrétní situaci se před subjektem otevírá rozvrh myslitelných alternativ, jeho vlastních možností. Budeme dále uvažovat speciální případ, kdy jednáním je *fyzický pohyb osoby* – subjektu prožívané situace – půjde nám tedy o *prostor k pohybu* ([23], kap. 2.; [15]).

Vypravěč v příkl. 4 je překvapen rozsáhlostí prostoru – již i to svědčí o subjektivním postoji, ježto jde o srovnání s očekáváním (dokud byl *venku na ulici*). Ale ještě „subjektivnější“ (a méně geometrické) je povšimnutí si překážek možnému fyzickému pohybu (*neproniknutelné křoví; nízké zídky, jež je snadné překročit*). Dvě věci tu stojí za povšimnutí: zaprvé, že jedna a táž situace je popisována v obojím prostorovém diskursu (3PP – geometrickém – a 1PP – k pohybu); zadruhé, že v tomto specifickém případě je zmínka o neproniknutelnosti a možnosti překročit více méně univerzální přes celý lidský druh, je tedy „objektivní“ v intersubjektivním smyslu (neplatí pro želvu nebo slona).

Ještě dřív, než jakkoli registruji vzhled nějaké scény, již nějak předvědomě rozumím základním možnostem svého pohybu – mohu se vydat vpřed nebo vzad, otočit se doleva či doprava, vystoupit výš, sestoupit níž. Vše vztahuji ke svému „zde“ – místu, v němž se právě nacházím (*octl jsem se na okraji prostoru*), a k mému „nyní“ – času, který prožívám jako přítomnost. Vědomí oněch možností je součástí prožívané přítomnosti (v obou smyslech slova „přítomnost“). Když se moje znalost situace rozšíří (uvědomím si *neproniknutelné křoví a nízké zídky*), horizont potencionální dostupnosti se roztáhne (jak hned uvidíme, tato představa je krokem ke geometrickému modelu prostoru k pohybu, čili k vyjádření v 3PP).

Vraťme se k oněm elementárním možnostem pohybu. K jejich uvědomění není rozhodující, zda se pohybovat opravdu mohou, chci, či musím. Co je však důležité, že o nich vím, že mám cit pro svou schopnost „dát se do pohybu“. To mi totiž poskytuje určitý prahový prožitek prostoru, který v určitých aspektech dokonce připomíná prahový prožitek času.

Zkuste si představit situaci, v níž jste zcela omezeni co do pohybu. Jste v mlze, ve tmě, pohřbeni v hlíně hluboko pod zemí. Vždy však něco máte: máte ono své „zde“, včetně jakéhosi elementárního, zárodečného ponětí o prostoru v bezprostředním okolí tohoto „zde“. Toto ponětí je založeno na vašem smyslu pro vlastní tělesnost a nutně k němu patří i smysl pro elementární *směry* či *polarity* myslitelného, byť (v dané situaci) nemožného pohybu: nahoru–dolů, dopředu–dozadu, doleva–doprava a ovšem i všechny jejich kombinace. Podobně jako u modalit časového prožívání z předešlé kapitoly, pro níž okamžitá přítomnost (žité „ted“) neměla v našem pojetí žádnou extenzi, měla však polaritu, můžeme si i pro modalitu prostorového prožívání představovat proximální horizont jako jakési „zde“ bez extenze, jen s varietou myslitelných, byť třeba neuskutečnitelných možností „dát se do pohybu“. Takto chápané „zde“

³¹ *Jednáním* rozumím jakoukoliv aktivitu subjektu, přičemž (pokud si to nevyžaduje kontext) nepřihlížím ke stupni, v jakém jde o aktivitu uvědoměnou. Častým případem je, že na vyšší úrovni subjekt jedná vědomě a intencionálně, přičemž na úrovni detailu má toto jednání nevědomé nebo neuvědoměné prvky. Blíže se o tom zmíním v kap. 10.

budeme (ve shodě s [23]) nazývat *zónou elementární dostupnosti* – s důrazem na “elementární“, nikoliv na dostupnost. Protože v našem pojetí je neodmyslitelnou součástí každé epizodické situace její subjekt, má zóna elementární dostupnosti smysl v každé, i složité situaci.

V dalším kroku si můžeme představit svazek spojitých trajektorií potencionálního, avšak uskutečnitelného pohybu subjektu, které vyvěrají do všech směrů z jeho současné pozice, využívající možnosti, které scéna nabízí, vyhýbající se překážkám a respektující fyzické dovednosti subjektu. Tento svazek trajektorií nazveme *polem dostupnosti*. Toto pole je ohraničeno vlastním distálním horizontem, který je součástí celkového horizontu epizodické situace. (Tato úvaha je ve shodě s běžným užíváním slova „zde“ i ve vztahu k větším oblastem, ne-li k celému poli dostupnosti, zvláště když toto pole má vymezené hranice uvnitř scény. Říkáme například „zde“ – před plotem, na rozdíl od „tam“ – za plotem.)

Dospěli jsme od subjektivního (1PP) pojetí prostoru k pohybu k pojmu pole dostupnosti a čtenář si jistě všiml že jsem opakovaně užíval typicky jazyka 3PP, dokonce geometrického (termíny jako „varietá“, „směr“, „trajektorie“, „pole“ apod.). Jak vidno, stěží se vyhneme geometrické intuici a geometrickým metaforám při snaze porozumět složitému světu. Současně jsme ovšem naznačili možný přechod od 1PP ke 3PP, aniž by se ztratily některé aspekty subjektivního hlediska (perspektivita, vztah k nabídkám prostředí). Při tomto přechodu byl důležitým východiskem prahový prožitek prostoru, což uvádím na podporu hypotézy, že hraniční prožívání nabízí most mezi pohledy v 1PP a 3PP.

Na tomto místě je vhodné, abych se zmínil o některých relevantních přístupech v psychologii a kognitivní vědě. Jako první lze připomenout klasickou gibsonovskou koncepci vizuálního vnímání, založenou na pojmu *ekologického prostoru* [13, 14]. Imaginární pozorovatel (či chcete-li, abstraktní referenční bod) se pohybuje tímto prostorem a jeho trajektorie je reprezentována souvislou serií observačních bodů. Tato serie je sdružena s třídou perspektiválních transformací v okolním optickém poli [*ambient optic array*], které poskytuje informaci o příležitostech k akcím, zvaných *nabídky prostředí* [*affordances*]. I když Gibson formuluje svou teorii výlučně v diskursu 3PP, jeho koncept ekologického prostoru je blízký našemu poli dostupnosti (přesněji třídě polí dostupnosti pro různé výchozí body).

Druhá relevantní teorie je založena na *enaktivním přístupu* v kognitivní vědě [53, 35]. Tato teorie klade důraz na vzájemnou souvislost vnímání a jednání, podle níž „naše schopnost vnímat nejen závisí, ale je i konstituována našimi senzomotorickými znalostmi.“ ([35], s. 2). Zkušenostní svět každého člověka (ale i vyšších zvířat) je svázán s jeho *tělesným schématem* (viz kap. 11) a s jeho kategorizačními schopnostmi. Už i velikost těla hraje roli, protože vymezuje měřítka pro naši interakci se světem. Varela a spol. použili termín *vtělená kognice*, aby zdůraznili, že naše poznávací schopnosti jsou svázány s tím, že „máme tělo s rozličnými senzomotorickými schopnostmi, [které jsou] vloženy do širšího biologického, psychologického a kulturního kontextu.“ [53, s. 173].

Představuji si nyní sebe sama v roli subjektu situace v Příkl. 3 (Dvorky). Právě jsem prošel průjezdem a ocitám se v novém prostoru. Jsem překvapen jeho rozlehlostí (to však nechme stranou, stejně jako jakékoliv geometrické intuice) a představuji si, že se snažím porozumět scéně jako prostoru k pohybu. V pozadí mých myšlenek se rodí nové pole dostupnosti. Všímám si železničního náspu s neproniknutelným křovím, okolních činžáků a nízkých zídek, jež je snadné překročit. Jak si postupně uvědomuji

všechny tyto objekty, moje pole dostupnosti se rozšiřuje, až nakonec zaplní celý dostupný prostor.

Vlastně nevnímám žádný prostor o sobě, vnímám jen *pohybově relevantní prvky*, jejich vzájemné pozice a vztahy. Rozumím jim jako takovým jen do té míry, v jaké o nich mám předběžné znalosti (srov. sémantická paměť) a jaké mám předběžné znalosti o svých vlastních pohybových schopnostech (srov. procedurální paměť). Řeknete-li: „Vida, prostor!“ je to ve stejné míře metaforou, jako když řeknete: „Vida, tady mohu leccos uvidět!“ To „vida“ totiž znamená daleko víc, než že něco je právě ve vašem zorném poli – máte totiž v povědomí i to, co byste (snad) mohli uvidět, kdybyste vykonali *pohyb* na jiné místo, ba co víc, jaké možnosti by vám nové místo nabídlo k dalšímu pohybu (obecně k dalšímu jednání). Opět se ukazuje úzký vztah mezi vnímáním a pohybem (jednáním).

Abyste cokoliv zahlédli nebo abyste se na cokoliv mohli podívat, musíte pro to něco *udělat* (přinejmenším pohnout očima či hlavou). V tomto smyslu je vizuální prostor rovněž prostorem *k jednání*, zde konkrétně *prostor k rozhlížení*. Obecně má percepce svou pohybovou komponentu a pohyb svou percepční komponentu, což je, jak jsem již poznamenal, hlavní myšlenka enaktivního přístupu k vnímání [35].

Z toho, co bylo řečeno, nevyplývá, že k pochopení prostoru jako pole dostupnosti je nutný reálný fyzický pohyb subjektu (vidomého, což je zde dobré předpokládat). Toto je důležitá poznámka, protože nám to umožňuje mluvit nejen o aktuálních epizodických situacích, nýbrž stejným způsobem i o situacích ze vzpomínek, snů, z literární a umělecké fikce a obecně o situacích, které se rodí jen v představách. Ve všech těchto případech lze reálný pohyb nahradit pohybem *virtuálním* ([23], kap. 6), čili pohybem *virtuálního subjektu s virtuálním tělem*.

Zkusme si to předvést na následující volné představě: abych porozuměl určité scéně, ať již reálné nebo imaginární, jako prostoru k pohybu, mohu si myslet, že mne zastupuje virtuální dvojník, který místo mne může pohodlně procházet rozličnými trajektoriemi možného pohybu. Virtuální dvojník nepodléhá fyzikálním omezením a může se pohybovat s libovolnou rychlostí a dokonce po mnoha trajektoriích souběžně. V duchu se vžívám do jeho pohybujícího se těla a tak poznávám prostor, který se mi v dané situaci otevírá – téměř jako bych tam opravdu byl. Výsledkem je, že získám celkové porozumění (či předporozumění) svým pohybovým možnostem v dotyčné situaci a – pokud jde o aktuální situaci – toto porozumění je mi pak k dispozici pro případ, že se rozhodnu opravdu se fyzicky přemístit.

Tímto způsobem snad lze uvažovat o schopnosti člověka (a možná některých zvířat) vytvořit si okamžité předvědomé porozumění potencialit vlastního pohybu i ve zcela nových a nečekaných situacích – porozumění, které musí předcházet jakékoliv rozhodnutí se pohybovat. K tomu se hodí poznámka Merleau-Pontyho (v souvislosti s Wetheimerovým klasickým experimentem s převrácenou orientací obrazu scény):

To, co hraje roli pro orientaci vnímané scény, není skutečná poloha mého těla jako předmětu v objektivním prostoru, nýbrž systém možných akcí, virtuální tělo s jeho fenomenálním „místem“ definovaným jeho úlohou a situací. Moje tělo je kdekoliv tam, kde je třeba něco vykonat. ([32], s. 247–8)

Naše metafora virtuálního subjektu je sice zúžena na fyzický pohyb těla, nicméně nabízí obecnější interpretaci: místo „Moje tělo je kdekoliv, kde je třeba něco vykonat,“ můžeme říci, že virtuální tělo je kdekoliv, kde je *myslitelné* něco vykonat – a to dřív, než je jakákoliv úloha specifikována.

Zmínil jsem se o prahovém prožitku prostoru, založeném na pocitu „dát se do pohybu“. Zóna elementární dostupnosti v dané situaci tak může odpovídat *vlastnímu proximálnímu* horizontu (viz kap. 4) prožívání prostoru k pohybu. K *nevlastnímu proximálnímu* horizontu by směřovala řada myslitelných situací s postupnou eliminací všeho, co by dovolovalo pohyb subjektu; jediné, co by zůstalo je zóna elementární dostupnosti.

Co lze říci o *distálním* horizontu prostorového prožitku? V kontrastu s předchozím případem by *nevlastní* distální horizont vyžadoval postupnou eliminaci všech překážek v pohybu. Limitní případ je těžké si představit subjektivně – absolutní uniformní široširost, v níž by se (virtuální) subjekt všude pohyboval volně bez omezení (co by z toho měl?). Je to něco zcela nereálného, k čemu se můžeme zkušenostně blížit snad jedině v některých psychedelických stavech vědomí. V perspektivě 3PP je to ovšem blízké abstraktní představě vyprázdněného euklidovského prostoru – na nevlastním horizontu se tak 1PP a 3PP jakýmsi zvláštním způsobem setkávají.

Představa *vlastního* distálního horizontu prostoru k pohybu je naštěstí realističtější. Jde totiž právě o horizont pole dostupnosti pro danou situaci. Před tímto horizontem se uplatňuje 1PP, za ním již pouze 3PP; na horizontu obě perspektivy opět splývají. Obecně ovšem platí, že „lidská bytost neunikne horizontu“; vlastní distální horizont prostoru (a i jiných modalit) se projevuje jako takzvané *praktické* nekonečno [54] – nedosažitelná, neviditelná a nehmatatelná, ale vždy přítomná mez dohledu, dosahu, dostupnosti.

V této kapitole jsem se soustředil na specifickou komponentu prostorové modalitě – prožívání prostoru jako prostoru k pohybu. Jen letmo jsem se zmínil o prostoru k jednání (pohyb vlastního těla je ovšem speciálním případem). Prožitek prostorovosti může záležet na mnoha dalších aspektech lidské situovanosti ve světě. Psychologové Cutting a Vishton ([5], s. 87) například rozlišují tři prožitkově různé prostory (v našem pojetí by to byly tři různé typy distálního horizontu). *Osobní* prostor [*personal space*], který sahá přibližně do délky natažené ruky, je prostorem intimním, kde mohu cokoli snadno uchopit, a současně oblastí, při jejímž překročení ze strany druhé osoby se budu cítit ohrožen. *Akční* prostor [*action space*] je prostorem realizace vlastních záměrů, prostorem ústní komunikace a oblastí, kam mohu (řečeno obrazně i doslova) dohodit kamenem. Konečně prostor *dohledu* [*vista space*] rámuje celou scénérii, je relativně neměnným kontextem. (Autorům při tomto rozlišení šlo hlavně o klasifikaci různých zdrojů informace o trojrozměrném prostoru.)³²

Z hlediska filosofické fenomenologie je prožitkový prostor (v různých jeho variantách) vždy prvotní oproti prostoru geometrickému nebo fyzikálnímu. Cítuji českého filosofa Jiřího Němce:

Původní prostor je prostě „být u“ v jednotlivých svých způsobech (modalitách) – tj. tělesně (včetně smyslového kontaktu distančního – sluchem, zrakem), fantazijně, vzpomínkově, myšlenkově, touhou... a to celé hned nadvakrát (bděle, snově). Teprve na tomto základě (a nikdy bez něj) jsou možné různé abstraktní fyzikální prostory jako systémy souřadnic s různou strukturou (homogenní, nehomogenní apod.). ([34, s. 120])

Ve všech verzích prostorové modalitě je podstatné – a bylo to snad i vidět z výkladu v této kapitole –, že tuto modalitu nelze zcela separovat od jiných modalit prožívání epizod, jako je smysl pro strukturu scény, pocit aktéra, vlastní tělesnost, ba i (jako v právě zmíněném případě) smysl pro druhého – „být někomu blízky“.

³² Děkuji R. Šiklovi za upozornění na tuto práci.

7 Smysl pro strukturu scény

Od smyslu pro prostor *per se* je možno odlišit poněkud jiný smysl, který se uplatňuje, když se v prostředí vyskytují nějaké předměty³³ (stěží si je představíme zcela prázdné) a když mezi těmito předměty jsou určité, hlavně poziční vztahy. Pak lze mluvit o *struktuře scény* – slovo *scéna* má zdůraznit právě tento aspekt (a ponechat prozatím stranou dynamické aspekty situace – těm se budu věnovat v následující kapitole). Z kognitivních schopností je pro smysl pro strukturu reálné scény klíčové vnímání, a to především vnímání vizuální.³⁴

Všimněme si následující fikční scény z povídky A. Edwardsové:

Příklad 5. (Studovna)

Na odlehlem konci pokoje jsem skrz pootevřené dveře skříně zahlédl řadu geologických vzorků, anatomických preparátů, tyglíků, destilačních baněk a lahviček s chemikáliemi; na křbové římse vedle mne, mezi množstvím menších objektů, byl model sluneční soustavy, malý galvanický článek a mikroskop. Na všech židlích ležely věci a ve všech koutech pokoje byly hromady knih. Přímo na podlaze byly roztroušeny mapy, sádrové odlitky, listiny, nákresy a badatelské krámy všeho myslitelného druhu. ([9], s. 126)³⁵

Úryvek se zdá být téměř úplným popisem scény vyplněné předměty, popsány v různých stupních typologické obecnosti (od *malého galvanického článku* až po *krámy všeho myslitelného druhu*), zpravidla s explicitním uvedením jejich pozice (*na křbové římse; na židlích; v koutech pokoje; na podlaze*). Popis můžeme považovat téměř za objektivní záznam (v 3PP), a to včetně odkazů k perspektivě vypravěče (*na odlehlem konci; vedle mne*). Úplnější popis v 3PP by ovšem mohl zahrnout i neviděné a neviditelné části scény.

Jak by se tedy lišil popis v 1PP? Uvedu aspoň pět kognitivně význačných podmínek vyvinutého smyslu pro strukturu scény, bez nichž by prožitek scény v 1PP byl stěží představitelný.³⁶ Jsou to:

(1) základní schopnost subjektu identifikovat vyskytující se předměty v jejich numerické identitě (má smysl je například počítat) a tudíž též schopnost rozlišit jeden předmět od druhého;

(2) znalost typologie předmětů (že křbová římsa je křbová římsa, že mikroskop je mikroskop apod.) – je jasné, že v tomto aspektu se uplatňují znalosti a zkušenosti transcendingící aktuální situaci (sémantická paměť);

(3) schopnost identifikovat vzájemné prostorové vztahy předmětů (že něco je vedle něčeho, za něčím, uvnitř něčeho, na podlaze, co je blíž a co dál) – v tomto aspektu je důležité rozlišovat mezi vztahy, které jsou závislé na pozici prožívajícího subjektu, a

³³ Či když v něm dochází k více či méně lokalizovatelným událostem, což zde nebudeme uvažovat.

³⁴ Nelze ovšem vyloučit ostatní sensorické modalities, zejména hmat, avšak vizuálnímu vnímání a vizuálním metaforám dávám přednost pro názornost a paradigmaticnost.

³⁵ Můj překlad.

³⁶ Omezují se na snadno fragmentovatelné scény. Pro „souvislé“ scény (jako v příkl. 1) by bylo třeba následující body formulovat poněkud odlišně.

vztahy, které jsou relativně „objektivní“ (i když i to jen v pohledu subjektu), – jde o rozdíl mezi *egocentrickou* a *allocentrickou* perspektivou;

(4) přístup k rozmanitým znalostem, které mohou vstoupit do vědomí subjektu (ať chtěně nebo samy od sebe) a jsou tak či onak relevantní pro danou scénu a předměty v ní (např. minulost věcí a jejich poukazy na nepřítomné věci a situace); sem by patřily i vlastní životní zkušenosti subjektu (hybridní paměť);

(5) v neposlední řadě pak porozumění významu prvků scény, ale i scény jako celku (např. co scéna pro subjekt znamená a co od něj očekává).

Zatímco v bodech (1) až (3) si lze poměrně snadno představit překlad do diskursu v 3PP, v bodě (4) a zejména (5) je to obtížnější. Dovedu si představit, že moje vlastní pocity by se ve studovně z Příkl. 5 (kdybych se v ní ocitl) podstatně lišily od hypotetických pocitů vypravěče (pro něho mohl mít hlavní význam třeba model sluneční soustavy, kdežto já bych se spíše zajímal o hromady knih). Všimněme si též, že v posledních dvou aspektech je struktura scény silně provázána s ostatními modalitami prožívání.

Již zmíněná enaktivní kognitivní věda zdůrazňuje souvislost mezi vnímáním a aktivitou subjektu (viz např. [53, 35]). V tomto pohledu obsah percepční zkušenosti je ve velké míře založen na senzomotorických znalostech [*sensorimotor knowledge*]. Určité části prostředí jsou pro subjekt nabídkami, přičemž takovéto “nabízení není čistě objektivním faktem, nýbrž je vymezeno relativně vůči systému, který je schopen určitých věcí v okolí užívat.” ([12], s. 243). Řečeno jazykem enaktivismu, můj prožitek scény je cyklickým (recipročním) procesem, v němž moje senzomotorická znalost (soubor dovedností) průběžně interaguje s nabídkami scény. V tomto smyslu si scénu a její strukturu sami *zjednáваме* [*enact*].

Při vnímání scény je pro člověka charakteristická *orientovaná pozornost*. I některé z výše zmíněných podmínek relevantních pro kognici předpokládají, že subjekt přesouvá pozornost z místa na místo a z věci na věc (počínaje podprahovým saksadickým pohybem očí a intencionálním rozhlížením konče). To ovšem neznamená, že zbytek scény je zcela mimo pole vědomí. Zaměřím-li svou pozornost na jednu věc jsou ostatní věci *percepčně přítomny* ([35], s. 61), což znamená, že vím, že na ně mohu kdykoliv přesunout pozornost a tematizovat je. Jinými slovy, jsou v mém *marginálním* či *periferním vědomí* (v odlišení od tematizujícího vědomí; srov. [57], s. 62) – jsou *percepční komponentou fenomenálního pozadí* [6].

Běžný empirický výzkum v oblasti lidského vnímání – ale i některé filosofické úvahy – se často zajímají spíše o konkrétní vjemy konkrétních předmětů. Naproti tomu ekologický a enaktivní přístup je připraven zkoumat lidské prožívání scény jako celku a v jisté míře tak navazuje na gestaltismus 20. let minulého století. Tradiční otázky vztahu tvaru k pozadí a přesouvání orientované pozornosti z místa na místo se vracejí v nové podobě. Z novější psychologické literatury stojí v této souvislosti lze opět zmínit práci Cuttinga a Vishtona [5] o egocentrické vizuální kognici: struktura scény [*layout*] je vnímána prostorově jako výsledek integrace mnoha zdrojů informace.

V příkl. 5 vypravěč popisuje objekty v pokoji na první pohled v náhodném pořadí, záznam však můžeme číst též jako zprávu o jeho skutečném prožívání situace (možná se to od nás i čeká). Nejdříve si všiml skříně a jejího obsahu, pak krbové římsy, poté uviděl věci na židlích, knihy v koutech a nakonec vše na podlaze. Jeho pozornost se přesouvala – epizoda se stala jakýmsi mikropříběhem.

Prožitek scény jako celku obecně vyžaduje (až na triviální případy) určitou časovou extenzi, jejíž trvání si ani nemusíme uvědomovat. Atomická epizoda se proto omezuje jen na hraniční prožitek scény, zprostředkovaný lokalizovanou pozorností spolu s periferním uvědoměním si okolí. K perifernímu vědomí ovšem náleží i vědomí možnosti přesunout pozornost na něco jiného, čili možnosti si scénu intencionálně zjednat [35].

Vraťme se k našemu příkladu. Jak vidno, máme dvě možnosti. Buď čteme úryvek jako nezúčastněný divák „odnikud“, vytvářeje si tak objektivní (3PP) představu o scéně, můžeme si třeba kreslit i její obrázek. Anebo si, jako prve, představíme aktuální prožitek (v 1PP) osoby přítomné v popisované situaci. Ve druhém případě máme další volbu: buď se můžeme identifikovat se subjektem situace (v našem případě s vypravěčem) a přesovat svou imaginární pozornost po scéně přednostně ve vylíčeném pořadí a rozsahu, anebo se vtělit do myšleného virtuálního subjektu z předchozí kapitoly, který by si sice udržoval účastnickou perspektivalitu a horizontovost, měl by však úplnou svobodu se pohybovat libovolně po scéně a případně si domýšlet i ty detaily, které nejsou zmíněny v původním popisu. Tato poslední možnost vlastně tvoří opět intuitivní most mezi 1PP a 3PP.

Připomeňme si příkl. 4 z předchozí kapitoly (Dvorky). Čtete vyprávění a scéna se vám postupně otevírá, můžete si představit svého virtuálního dvojníka, ocitnuvšího se na konkrétním místě (*za průjezdem, na okraji prostoru ve tvaru trojúhelníka*). Z tohoto místa byste však stěží poznali strukturu celé scény (*dvě fronty činžáků; násep železniční trati; dvorky oddělené nízkými zídkami*), pokud byste neměnili směr svého pohledu, ba i své stanoviště v rámci trojúhelníkového prostoru (zkuste si scénu nakreslit).

V enaktivním přístupu má přítomnost subjektu na scéně závažnější úlohu, než že by jen určovala výchozí bod perspektivního vnímání. Je totiž rovněž výchozím bodem zasahování do děje – a hned se objevuje vazba k další modalitě, ke smyslu pro zápletku či příběh.

8 Smysl pro zápletku a příběh

V našem úvodním příkladu (Jezdec) se na první pohled nic dramatického neděje, jezdec na koni (a současně fiktivní vypravěč) jede celý den (*neobyčejně pustou krajinou*), dokud se neocitne na specifickém místě (*před melancholickým domem Usherů*). Ale právě tento závěr zřejmě otevírá nějakou zápletku (aspoň pro toho, kdo zná Poeovy povídky). Víím, že příběh je psán pro nás, čtenáře, kteří jsme tu jen jako diváci sledující jezdce (v 3PP – „jeho“ jízdu). I jako divák–čtenář se však mohu empaticky vžívat do pohledu a možných pocitů jezdce, hlavní to osoby této epizody (líčené ostatně v první osobě singuláru). Přepišme si (s jistou dávkou fantazie) tuto epizodu v 1PP:

Příklad 6. (Jezdec – varianta)

Po celou cestu jsem pohroužen do svých myšlenek, nenechávaje se rozptylovat pustou krajinou a tísnivými mraky nade mnou – až, hle, s večerními stíny před sebou vidím melancholický dům Usherů. Co bude dál? Jak se věci vyvinou pro mne, co se mi odhalí, jak já se zachovám?

Takto se bezpochyby do situace *zaplétám*, situace mě plně absorbuje. Slovo „zápletku“ pak lze chápat ve velmi obecném smyslu, nejen v běžném smyslu dramatické zápletky. Vlastně ani není třeba v našem kontextu pojmově rozlišovat zápletku a příběh.

Úmyslně jsem zvolil příklad, který je zprvu (zdánlivě) chudý na děj. Jistě si dovedete představit, že jste do nějaké situace zataženi daleko více, kdy je i na vás, jak se zachováte a zda tím něčeho dosáhnete (anebo něco pokazíte). Například do situace z příkl. 3 (Můj sen o botách) byste se na mém místě mohli cítit velmi zataženi, pokud by vám (tolik jako mně) šlo o nalezení bot. Stupeň vaší angažovanosti může být větší či menší – větší nebo menší může být i stupeň vašeho *uvědomění* si vaší angažovanosti. (Všimněte si, že teď píši v druhé osobě, i když pro mne je můj čtenář třetí osobou, vy pro sebe zase první osobou, aspoň pokud jste si nějaký konkrétní zážitek vybavili. Vyprávění svého a cizího příběhu nemusí být navenek příliš odlišné, což nijak nesnižuje závažnost rozdílu.)

Pokud jde o vztah mezi 1PP a 3PP, je v prvním přiblížení u modalitě smyslu pro zápletku (příběh) podobný témuž vztahu u modalitě smyslu pro scénu, aspoň pokud se pohybujeme na „povrchu“ příběhu. Nerozhoduje, zda je situace sama o sobě dynamická: tak v příkl. 2 (Kalifornie) nelze o dynamičnosti pochybovat, nicméně já sám, jako subjekt situace, v ní příliš angažován nejsem. Věc se ovšem stává složitější v případě, kdy je subjekt do příběhu zatažen podstatně víc. Pak se totiž dostává do hry i jeho bezprostřední odpovědnost za to, jak do děje zasáhne.

Co by mohlo být hraničním (prahovým) prožitkem v modalitě smyslu pro zápletku – čili blízko horizontu epizody? Pokud bychom se zajímali o *nevlastní* horizont, stačilo by si představit limitní situaci po eliminaci jakékoliv zápletky, situaci bez jakéhokoliv příběhu, který by stál za řeč. Mohla by to být například nějaká statická scéna, kde se nic neděje, kde není žádný rozdíl mezi divákem a účastníkem. V příkl. 4 (Dvorky) a 5 (Studovna) jsme mohli registrovat různá výskytová jsoucna, typově je určovat, zjišťovat jejich vzájemné polohy a případně si je představovat z rozmanitých perspektiv pohledu, ale o příběhu jako by nebyla řeč. Ale je to vůbec možné? Je nesporné, že si vždy nějaký příběh můžeme dosadit.³⁷

Daleko zajímavější by mohly být případy, kdy by se dalo hovořit o *vlastním* horizontu, čili tematizovat nějaké rozlišování *uvnitř* situace, které by svým gradientem poukazovalo k pomyslnému horizontu. Takový horizont by se zřejmě netýkal složitosti zápletky jako takové, nýbrž stupně, v jakém je subjekt epizody do zápletky zapleten, jak je v ní angažován. Dle naší hypotézy by hraniční případ angažovanosti měl poskytnout půdu pro splynutí perspektiv v první osobě (1PP) a ve třetí osobě (3PP).

Předvedme si to na úryvku z románu současného anglického spisovatele Iana McEwana „Pokání“ (hlavní osobou úryvku i celého románu je třináctiletá dívka jménem Briony):

Příklad 7. (Briony u okna)

Otočená k oknu se [Briony] zadívala na poklidné řadové domky, do kterých se opíralo slunce, a na cestu, kterou přišla od High Street. Překvapilo ji, že se jí ještě nechce odejít. Přestože [...se] bála, co dalšího ještě přijde. Pozorovala stařenu v tlustém zimníku, i když bylo takové teplo. Šla po druhém chodníku a na vořítku vedla nemocně vyhlížejícího břichatého jezevčíka. Cecilia a Robbie si

³⁷ Teoreticky si lze dokonce domýšlet nejméně čtyři logicky odlišné typy příběhu, což lze ukázat třeba na našem příkl. 4 (Studovna). První jsem už prve popsal: mikropříběh subjektu–vypravěče, seznamujícího se s dotyčnou situací; druhý typ příběhu transcenduje danou fikční situaci: kdo, kdy a proč si takto zaplnil pokoj různými věcmi; třetí je metapříběh empirického autora: kdo, kdy a proč to všechno vymyslel a sepsal; konečně čtvrtý příběh je prožitek čtenáře při jeho setkání s textem. Nemyslím však, že by takovéto extrémní nadhled nějak přispěl k našemu tématu.

teď tiše povídali a Briony se rozhodla, že bude jejich soukromí respektovat a neotočí se od okna, dokud na ni nepromluví. Uklidňovalo ji pozorovat tu ženu, jak otevírá vrátka, s nervózní precizností je za sebou pečlivě zavírá, potom se na půl cesty s obtížemi shýbá, aby vytrhla nějaký plevel z úzkého záhonu, který se táhl po celé délce cestičky. Pes k ní přitom připajdal a olízl jí zápěstí. Žena se psem vešla dovnitř a ulice se znovu vylidnila. ([30] s. 298–9)

Pro tuto situaci je klíčovou rekvizitou právě okno, které je předělem mezi tím, co je daleko, a tím, co je blízko. Dění *za oknem* je daleko, nevyžaduje od Briony žádnou činnost. To již neplatí o dění *před oknem*, které se jí bezprostředně týká (*bála se, co dalšího ještě přijde*) a do něhož navíc může, rozhodne-li se, aktivně zasáhnout. Přesto scénu za oknem sleduje dlouho (tak dlouho, že stařena mezitím *stihla projít cestu od druhého chodníku skrze vrátka, zastavit se u plevelu a vejít do domu*) a všímá si přitom podrobností (*tloušťky stařenina zimníku, nemocného vzhledu jezevčíka a jeho břichatosti, nervózní preciznosti stařeny při zavírání vrátek, tvaru a umístění záhonu, psího olíznutí*). Jako by se v pohledu do dálky Briony cítila osvobozena od delikátní situace před oknem.

Popsaná situace tedy sestává ze dvou scén oddělených oknem. O (dílčím) příběhu ve scéně za oknem se čtenář, – stejně jako Briony – dovídá celkem dost, zato o (dílčím) příběhu před oknem ví jen jedno: že neví – stejně jako Briony –, co vlastně si Cecilia a Robbie spolu říkají (situační znalosti čtenáře se zde příliš neliší od Brioniných). Nicméně cítíme, že situace před oknem je pro Briony naléhavější, dokonce ji činí *bezprostředně odpovědnou*. I nečinnost může zasáhnout do příběhu.

Dvě výhrady na okraj: za prvé rozlišení vzdáleného dění (nevyžadujícího žádnou činnost) od blízkého nelze zobecnit na všechny situace – i za oknem se může přihodit něco důležitého. Za druhé, „bezprostřední“ odpovědností rozumím spíše stav myslí souběžný s jednáním a tudíž náležící k dané epizodě. Nepopírám, že nepřímá či časově vzdálenější odpovědnost hraje v lidském životě podstatnou roli, uvažovat ji by však by překročilo téma této studie.

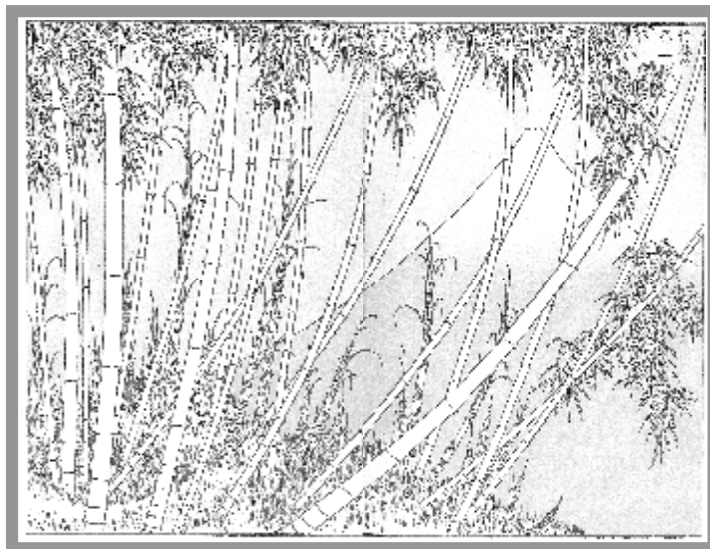
Čtème znovu ve snaze vžívat se do Brioniny perspektivy první osoby. Nezdá se vám (tak jako mně), že vy sami stojíte u okna a spolu s Briony – takřka jejíma očima – sledujete stařenu, jezevčíka a vše, co se děje venku? Nic statického, i venku se odehrává příběh, jeho protagonistkou však není Briony, nýbrž stařena (pomineme-li jezevčíka). Takže vaše perspektiva (jakožto diváka – v 3PP) se neliší od Brioniny perspektivy (jakožto účastníka – 1PP). Zcela v souladu s naším očekáváním splynutí obou perspektiv.

Naproti tomu scéna před oknem, kde je situace (pro Briony) daleko složitější, je příliš blízká a tudíž (navzdory perspektivě) nedovoluje takový odstup. Ostatně zde (před oknem) vůbec nemáte co dělat – nemůžete a nesmíte se plést do děje. A navíc zápletka, k níž zde (před oknem) dochází, je příliš propletena se zcela jinou situací, tentokrát *uvnitř* Brioniny duše (řečeno s dávkou metaforické licence). Což jste schopni být v kůži Briony vstříc delikátní atmosféře *před* oknem?

Ke struktuře scény tedy náleží i další dimenze, dimenze *dálky*. Gallagher například píše:

Vnímaný svět získává obrysy skrze možnosti mého vnímajícího těla, těla, které je lidské a je schopno poměrně daleko dohlédnout, může se však dotknout nebo uchopit něco, co je poměrně blízko. ([12], s. 140)

Význam rozdílu mezi dálkou a blízkostí v epizodické situaci si ukážeme na jednom příkladu. Na obr. 4 není na první pohled nic nezvyklého. Skrze bambusový les prosvítá obrys vzdálené hory Fudži. Nevím, jak vám, ale mně tento obrázek vždy přiměje k jakémusi elementárnímu prožitku distance mezi blízkým a vzdáleným, zdůrazněné neviditelnou, jen tušenou bezednou propastí mezi skupinou bambusových kmenů v popředí a horou v pozadí.³⁸

Obrázek 4. Katsušika Hokusai: Fudži za bambusovým hájem.

Do epizodické situace uvedené na začátku naší studie (příkl. 1 – Jezdec) se polarita mezi blízkým a dalekým promítá do perspektivy jezdce (subjektu situace) poněkud jinak: blízkým je mu jeho kůň a zvolna se měnící výsek krajiny, kterým právě projíždí (a nakonec i dům Usherů), dalekým je celá ostatní krajina, jednak ta, kterou již projel, a jednak ta, která na něj teprve čeká.

Blízké a daleké – to jsou jen dva póly vzájemného vztahu: jedno nemůže být bez druhého. Totéž platí o dvou modalitách, pro prostor a pro strukturu scény.

9 Smysl pro působení

Ve velmi zjednodušujícím pojetí lze v každém příběhu vysledovat určité elementární události, kdy něco *způsobuje* či *ovlivňuje* něco jiného – aspoň kdy *nám* se to tak jeví. Nejčastěji pak prvé pokládáme za *příčinu* druhého a druhé za *následek* prvního, přičemž jejich vzájemný (typicky asymetrický) vztah považujeme za případ vztahu *kauzálního*. O něm zpravidla předpokládáme, že je podložen nějakou obecnou (ať už známou či neznámou) pravidelností či zákonitostí – obecně řečeno jsou kauzální vztahy hlavní, ne-li jediné vztahy, na nichž jsou založena veškerá vědecká (a tedy 3PP) vysvětlení.

Protože nám zde jde i o subjektivní (1PP) prožívání, mluví raději o obecnějším, a proto méně specifikovaném vztahu *působení* [*efficacy*], jehož je kauzalita v běžném smyslu je jen speciálním případem. Chci totiž zahrnout i případy, kdy

³⁸ Scénu na obr. 4 lze považovat též za epizodickou situaci. Stačí si představit sebe v roli virtuálního subjektu (není to obtížné).

v dotyčném jevu tušíme vůli či svévůli nějakého (přítomného nebo nepřítomného) aktéra, nebo naopak jakési spontánní tíhnutí či směřování něčeho k něčemu (srov. pojem propenzity u Poppera [40], Sec. 27), nebo konečně, kdy dotyčný jev prostě očekáváme, aniž bychom jej měli podložen nějakou, třeba naivní teorií.

Proč tato obecnost? Jde mi totiž o přirozený, nepoučený a nikoliv nutně reflektovaný pocit, že některé prvky se v dané situaci tak či onak ovlivňují, zatímco jiné jako by k sobě byly netečné. Tento vágní pocit nás posléze vede k rozlišování mezi ději, které připouštějí možnost vysvětlení (což ještě neznamená, že je umíme nebo chceme vysvětlit), a ději „čistě“ nahodilými.³⁹ Či chcete-li, mezi jevy, kterým rozumíme, a proto se jim nedivíme, a jevy, které nás mohou překvapit (což je ovšem poněkud jiné rozlišení).

Začnu opět fikčním příkladem. Jistě vám bude povědomý.

Příklad 8. (Alenka)

Alenka si s úžasem všimla, že jakmile oblázky dopadnou na podlahu, hned jsou z nich koláčky, i dostala šťastný nápad. “Když sním jeden koláček, jistě to zapůsobí na mou velikost, a protože větší už být nemohu, budu nejspíš menší. ([4], s. 28-29)

Alenka upozorovala jistý jev (*změnu oblázků v koláčky*)⁴⁰ a ač to nepovažovala – soudě z jejího úžasu – za něco zcela běžného, musela ji okamžitost změny (*jakmile...hned*) a multiplicita (*oblázků* bylo více) napovědět, že tu může jít o vztah působení, možná i příčinného (*dopadnutí oblázků* jako příčina, *změna v koláčky* jako následek). Tento pocit jí pak přivádí k domněnce, že jiný jev (*sněžení koláčku*) může také nějak zapůsobit (*na její velikost*), dokonce to (z nejasných důvodů) považovala za jistotu (*jistě to zapůsobí*). Na základě této epizodické zkušenosti by stěžejně dospěla k nějaké obecné teorii, o to jí však nešlo, potřebovala se jen zmenšit.⁴¹ Obdobně si můžeme všimnout případů zjevného i méně zjevného působení v některých našich dřívějších příkladech (*nezdařený výpad vln působí zpěnění; pozorování ženy na chodníku vede k uklidnění Briony; žena vešla dovnitř, čímž se ulice vylidnila*).

Zajímáme se o hraniční případy (na prahu uvědomění), a proto stojí za zmínku Michottovy psychologické experimenty již ze 40. let [33]. V jejich pozdější verzi dle Shallice [44] (viz obr. 5) testovaná osoba sleduje pohyb dvou disků na obrazovce. První disk se pohybuje rovnoměrně dokud se nedotkne druhého (stojícího) disku, načež se zastaví; po určité prodlevě se druhý disk dá do pohybu a pokračuje ve stejném směru jako první disk (Fig. 5a). Ukázalo se, že při trvání prodlevy pod 70 ms má pokusná osoba pocit přímé fyzické kauzality, zatímco při prodlevě mezi 70 a 140 ms má pocit skrytého nepřímého působení a nad 140 ms dokonce žádnou souvislost nepocítuje (Fig. 5b). Jde tedy o konkrétní případ, kdy byl (v 3PP diskursu objektivního měření subjektivního pocitu – tedy 1PP) identifikován horizont modality (subjektivního) smyslu

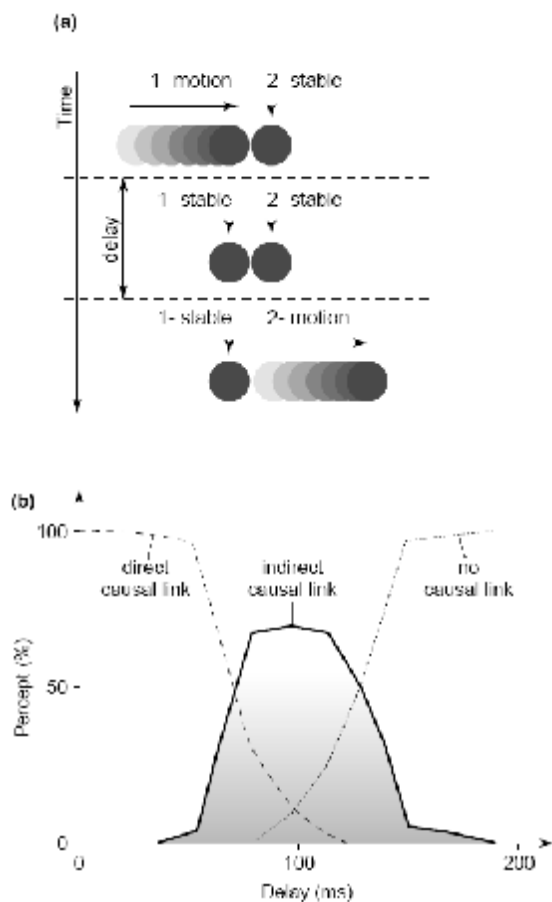
³⁹ Rozlišování velmi relativní, závislé na doméně diskursu a na našich znalostech světa.

⁴⁰ Otázka, zda jevy a obecně situace uváděné v příkladech jsou v reálném světě možné, není pro naše úvahy naštěstí relevantní.

⁴¹ K čemuž použila půvabnou logiku: působí to na mou velikost + nemohu být větší, ergo budu menší.

pro působení.⁴² V našem pojetí (kap. 4) je to horizont nevlastní, protože různá trvání prodlevy odpovídají různým situacím.

Smysl pro působení v hraniční podobě prozrazuje úzkou souvislost dvou modalit, totiž smyslu pro čas (proximální horizont) a smyslu pro působení (dokonce v podobném měřítku času). Naproti tomu se nezdá, že by tato modalita přinesla něco

Obrázek 5. Pocit kauzálního působení: (a) časový režim, (b) typ prožitku v závislosti na prodlevě. (dle Shallice [44]).

podstatně nového pro dualitu perspektiv v porovnání se složitějším smyslem pro zápletku. Pokud se ovšem nezeptáme, zda se v roli působilce (příčiny) neocitá právě prožívající subjekt sám. To by ovšem mělo zásadní význam a proto volím tento případ jako samostatnou modalitu prožívání.

10 Pocit aktéra

Jestliže si všimnu, že pád oblázku na podlahu způsobuje změnu oblázku v koláček, a to bez jakéhokoliv mého přičinění, pak to budu prožívat za něco jaksi jiného, než když se *já sám* svobodně a cílevědomě rozhodnu koláček sníst, *abych* si tím

⁴² Stojí za zmínku, že vědomí toho, že jde o virtuální a nikoliv fyzické objekty, nemělo vliv na výsledky. Podobné experimenty byly později prováděny v různých obměnách, například změna směru pohybu či změna barvy druhého objektu.

způsobil změnu velikosti. Pomineme-li méně zajímavé případy nechtěného působení (např. když zatěžuji židli pod sebou nebo když překážím ve dveřích), jde tu o velmi závažnou věc: o *pocit aktéra* [*sense of agency*] neboli *autorství akcí* [*sense of authorship*] – že jsem to *já*, kdo je intencionálním původcem nějaké události, kdo něco (vědomě a ze své vůle) způsobil, kdo zasáhl do děje a kdo pocítuje odpovědnost za tento zásah.⁴³ V předchozím příkladu dostala Alenka nápad a podle něho se rozhodla jednat – cílevědomě zasáhnout do situace (*požitím koláčku ovlivnit svou velikost*). Což i vzápětí realizuje:

Příklad 9. (Alenka – pokr.)

Snědla tedy jeden koláček a nemálo se zaradovala nad tím, jak se valem scvrká.
([4], s. 29)

Jak vidno, po mentálním aktu (*nápadu*) následuje fyzický akt (*požití koláčku*), který má navíc, jako každý intencionální akt, tři fáze, chtění, provedení a uvědomění si výsledku. Mezi nápadem a fyzickým aktem je jistá závislost, na niž vypravěč poukazuje jinak nenápadným slůvkem „*tedy*“; v našem pojetí lze tuto závislost považovat za případ obecného vztahu působení (mentální působení), zde nám však jde hlavně o doprovodný prožitek aktéra. Pak je tu ještě uvědomění si výsledku, hlavně zda byl úspěšný (*zaradovala se nad tím*), což je další případ vztahu působení.

Ostatně již v nápadu jako takovém je (v našem příkladu) obsaženo porozumění sobě samému jako *možnému* aktérovi (aktérce). Podívejme se však, jak je pocit aktéra svázán s fyzickým aktem samotným, především pak s pohyby těla (jako třeba zvedání ruky).

Existují psychologické testy na určení hranice mezi pocitem aktéra a pocitem, že dění není subjektem nijak ovlivněno. Testovaný subjekt sleduje svůj pohyb na počítačovém obraze, který je jednou více, jindy méně zpožděn. Je-li toto zpoždění pod 150 ms, subjekt považuje sledovaný pohyb za svůj vlastní, jinak jej za vlastní nepovažuje. Ukazuje se tak jeden specifický horizont pocitu aktéra, a to vzhledem k času; podobně jako při prožitku kauzality, jde o horizont *nevlastní*.

Pokud se naproti tomu zajímáme o *vlastní* horizont pocitu aktéra, je situace jiná. Chtěli bychom zkoumat, zjednodušeně řečeno, „kde“ je pro konkrétní uskutečněnou akci hranice mezi její intencionální komponentou na jedné straně a mimovědomou, neosobní [*subpersonal*] tělesnou motorikou na straně druhé.

Opět nabízím ukázkou fikční situace z již dříve citovaného románu I. McEwana.⁴⁴ Třináctiletá Briony právě sedí na podlaze dětského pokoje a prohlíží si ruce.

Příklad 10. (Brionin prst)

Zvedla jednu ruku, sevřela prsty a podívovala se, tak jako dříve už vícekrát, jak k této bytosti, tomuto stroji na uchopování, masitému pavoukovi na konci své paže, která ji na slovo poslouchá, přišla. Nebo žije nějakým svým vlastním malým životem? Ohnula prst a narovнала jej. Mystérium tkvělo v okamžiku, než se prst pohnul, ve chvíli předělu mezi nehybností a pohybem, kdy se její záměr

⁴³ Poznámávám, že nerozlišuji pojmy akt, akce, skutek, konání, činnost a jednání. Ve všech případech jde o chování na základě vědomého záměru (což nemusí platit pro libovolný pohyb těla nebo jeho části). V české fenomenologické literatuře je někdy dáována přednost slovu *jednání*.

⁴⁴ Úryvkem se obšírněji zabývám v práci [prst] (z níž některé části zde přebírám). V úryvku budu o něco níže pokračovat.

stal skutečností. Bylo to, jako když se tříští vlna. Pomyslela si, že kdyby se tak mohla ocitnout na hřebenu vlny, mohla by najít tajemství sebe samé, tu část své osoby, která je skutečně za všechno zodpovědná. ([30], s. 36)

Čemu se vlastně Briony podivuje, a to nikoliv poprvé? Ne tomu, že má před očima jakousi *bylost*, ale tomu, jak k oné – navíc na slovo poslušné – bytosti *přišla!* Kdyby si ten masitý pavouk, dělal co by chtěl, kdyby se třeba vysmekl a utekl do kouta, Briony by se zřejmě nedivila. Máme však spolu s Briony před očima něco, co není samostatné, co poslouchá – dokonce na „slovo“! *Slovo* zde znamená vědomý záměr, který zpravidla lze verbalizovat, *na slovo* pak navozuje soulad mezi chytěním a provedením, mezi úmyslem a jeho splněním.

Ale přesto ruka má svou vlastní, osobitou roli, například roli uchopovací. Je-li to stroj *na* uchopování, je na mnohé výkony již předem připravena, své dovednosti si nosí s sebou. Ty jsou zčásti nebo úplně za horizontem (chce se říci *pod* horizontem) vědomé kontroly. Chci si třeba zapnout knoflík. Stačí rukám naznačit, *co* mají udělat (třeba: „Zapněte mi prosím knoflík!“), ony pohotově převezmou složitý úkol a provedou jej samy do všech pohybových podrobností (že vlastně ani nevím, jak to dělají, si uvědomím, až když si musím zapnout knoflík jen jednou rukou, levou). Vlastní inteligence ruky se projeví při zapínání knoflíku, zavazování tkaniček, při hře na klavír anebo míchání karet. Ruku lze mnohému naučit, ale něco už musí v sobě mít, co se projeví právě schopností něčemu se takto naučit. Stačí jen pohlédnout na svou vlastní naučenou ruku v akci. (Nesmíme jí do toho příliš mluvit, mohla by nás začít poslouchat a jsouc poslušná – *na slovo* –, zapomněla by na svou šikovnost.)

Briony jeden ze svých prstů ohnula a pak narovнала. *Mystérium tkvělo v okamžiku, než se prst pohnul, ve chvíli předělu mezi nehybností a pohybem, kdy se její záměr stal skutečností. Zdalipak je ten okamžik předělu postižitelný? Postižitelnost zde ovšem znamená zkušenostně zachytit, zažít, prožít. To však vyžaduje čas: jak víme, bodové okamžiky jsou daleko za (chce se říci hluboko pod) horizontem vědomí. K tomu píše Wittgenstein:*

Konání samo vypadá jako něco, co nemá žádný objem zkušenosti. Jako jakýsi nerozprostraněný bod, špička jehly. Vlastním agens se zdá být právě tato špička. A to, co se děje v jevové skutečnosti, jako by bylo jen následkem tohoto konání. Zdá se, že ‚konám‘ má zcela určitý smysl, od jakékoli zkušenosti oddělený. ([55], par. 620).

Co je pro Wittgensteina špička jehly, nazývá Briony hřebenem vlny – všimněme si však jistého rozdílu: Wittgensteinova představa je statická (bod, špička jehly), Brionina dynamická – nepostižitelný přechod od hladké vlny k tříšti. Jako by znala teorii nelineárních systémů. Z jiného hlediska to připomíná vnitřní prožitek přítomného času, který, jak víme z kap. 5, není ostře bodová.

Brionina meditace v dětském pokoji pokračuje:

Příklad 11. (Brionin prst – pokr.)

Dala si ukazováček blíž k obličejí a upřeně se na něj zadívala, pobízela ho, aby se pohnul. Zůstal nehybný, protože předstírala, nemyslela to úplně vážně, a protože chytění, aby se pohnul, nebo chytání se s ním pohnout, nebylo totéž, jako s ním skutečně hýbat. A když pak nakonec prst přece pokrčila, jako by ta činnost začala v samotném prstu, ne v některé části její mysli. Kdy poznal, že se má

pohnout, kdy ona poznala, že s ním má hnout? Nepřistihla se při ničem. Bylo to buď anebo. (tamt.)⁴⁵

Zdálo by se, že Briony si takto empiricky dokázala existenci rozdílu mezi úmyslem (chtěním a chystáním se) a skutkem (pohybem). Zde však musíme být opatrní. Pokud bychom chtěli takovýto rozdíl fenomenálně vykázat i v dokončeném jedinečném aktu (skutečném pohybu prstu), čili rozložit jej explicitně na dvě prožitkově oddělené fáze (úmysl a skutek), nepodařilo by se nám to (na rozdíl od dříve zmíněného rozlišení předchůdné intence Alenky sníst koláček a jeho sněžením).

K této otázce stojí za povšimnutí další pasáž z Wittgensteina:

Ale nezapomínejme na jednu věc: když ‚zvedám ruku‘, tak se moje ruka zvedá. A vyvstává problém; co je to, co zbude, když od skutečnosti, že zvedám ruku, odečtu to, že se moje ruka zvedá? (tamt., par. 621).

Cožpak lze takto ‚odečítat‘ jedno od druhého? Konceptuálně asi ano, šlo by o obecnou otázku, zda úmyslný pohyb je něco víc než událost, než fyzický pohyb, který můžeme pozorovat, ba i zakoušet. Lze však odečítat prožitky jako takové? Pravda, dovedu si představit, že spatřím svou ruku, jak se sama zvedá bez mého vědomého přičinění, podobně jako se zvedá moje noha po úderu kladívka neurologa. To by však byl zcela jiný pocit, než když vidím, jak se moje ruka zvedá právě díky mé snaze ji zvednout. Takže nevím, *jak a co* bych měl v druhém případě odečítat.

Z podobného důvodu není zcela jasné, o jakém ‚zbytku‘ by se zde vůbec dalo uvažovat: pokud by šlo o pocit z úmyslu jednat bez skutečného jednání, jako když Briony *předstírala, nemyslela to úplně vážně*, pak by šlo o něco jiného než myslet to vážně a odečíst výsledek. A pokud by to měl být vážně míněný pokus zvednout ruku, která by však neuposlechla v důsledku paralýzy či vnější zábrany, případně když by to byl fantom ruky (po amputaci), pak by to opět bylo něco jiného než prožitek úspěšného zvednutí vlastní (zdravé) ruky. Takové případy neuposlechnutí jsou známy v neurologických a psychiatrických kazuistikách a postižený subjekt je zpravidla prožívá s rozpaky, údivem, či frustrací, které lze stěží ‚odečíst‘ od celkového prožitku.⁴⁶ Naproti tomu ‚úmyslný pohyb je charakterizován nepřítomností podivování se‘ (tamt., par. 628), a proto svou vlastní zručnost běžně neobdivujeme.

Ptejme se tedy, zda Brionin experiment s prstem pomáhá objasnit problém formulovaný Wittgensteinem (‚co zbude, když ... odečtu to, že se moje ruka zvedá?‘) a co by to znamenalo pro pochopení aktuálně hraničního prožitku osobního přispění při uskutečnění úmyslného pohybu. Právě zvedání ruky si volí jako příklad intencionálního aktu J. R. Searle, který svým charakteristicky analytickým stylem rozebírá rozdíl mezi předchůdnou intencí (předsevzetím) něco učinit [*prior intention*] na jedné straně a intencí v aktu [*intention-in-action*], k níž dochází při fyzickém pohybu těla, na straně druhé. Píše:

Máte-li intenci v aktu [například zvednout ruku], u níž však nedošlo ke splnění podmínek uspokojení [*conditions of satisfaction*; zde: že se vaše ruka zvedla], aspoň jste se pokusili. V typickém případě předem rozmyšleného aktu, při němž jedním na základě předchůdné intence, jako při zvedání ruky [třeba v úmyslu hlasovat], je struktura celé záležitosti tato:

⁴⁵ Opravený překlad.

⁴⁶ Platí to i pro inverzní případ, kdy je uměle vyvolán nechtěný pohyb. Často citován je případ Penfieldova pacienta, jehož motorická oblast mozkové kůry byla elektricky stimulována s následným svalovým pohybem. Pacient reagoval slovy: ‚Já to neudělal, vy jste to udělal!‘ (viz [38]).

nejdříve jsem vytvořil předchůdnou intenci (jejíž podmínkou uspokojení je, že právě ona má způsobit celý akt) a poté jsem celý akt provedl, kde celý akt má dvě komponenty, intenci v aktu a pohyb těla (příčemž podmínkou uspokojení intence v aktu je, že právě tato intence v aktu má způsobit dotýčný pohyb těla). ([42], s. 45).

Takovýto rozklad umožňuje Searlovi odhalit dvě „mezery“ [gaps] v kauzálním řetězci, které jsou obě otevřeny – je v nich vůle(!) – pro zásah svobodné vůle. První mezera je mezi rozvažováním (například, zda hlasovat pro nebo proti) a rozhodnutím jakožto předchůdnou intencí (úmyslem hlasovat pro), druhá mezera je mezi předchůdnou intencí (úmyslem hlasovat pro) a intencí v aktu (pokusem zvednout ruku).⁴⁷ A Searle poznamenává:

Mezi intencí v aktu a pohybem těla neexistuje takováto mezera. Pokouším-li se něco opravdu udělat a jsem-li úspěšný, pak můj pokus musí kauzálně stačit k úspěchu. (tamt., s. 50).

Rozumím tomu tak, že pokus (snaha) zvednout ruku již neposkytuje prostor k rozhodnutí ruku nezvednout (což je vlastně analytické tvrzení o pojmu „pokus“). Slova „pokus“ a „snaha“ jsou zde ovšem zbavena jisté své konotace, podle níž by přitom bylo nutno vynaložit úsilí proti nějakému odporu. Tato konotace vystupuje naopak do popředí v případě paralýzy nebo vnější fyzické zábrany pohybu a vedla též asi Wittgensteina k výroku „Když zvedám ruku, tak se většinou *nepokouším* ji zvednout.“ (cit.d., par. 622).

Co z toho plyne pro Brionin experiment s prstem? Přijmeme-li Searlovu analýzu, dalo by se říci, že se Briony podařilo fenomenálně (prožitkově) doložit faktický rozdíl mezi úmyslem, jakožto předchůdnou intencí, a pokusem (snahou), jakožto intencí v aktu, nikoliv však rozdíl mezi pokusem (o pohyb) a fyzickým pohybem *per se*. Když Briony prst *pobízela, aby se pohnul, ale nemyslela to úplně vážně*, lze to interpretovat tak, že uměle zvětšovala existující mezeru mezi předchůdnou intencí (pohnout prstem) a intencí v aktu (uskutečnit tento pohyb). *A když pak nakonec prst přece pokrčila* – pak už neexistuje žádný prostor k rozhodování, je to již úspěšný akt sám, v němž, jak jsem se pokoušel výše naznačit, není fenomenální rozdíl mezi pokusem učinit pohyb a fyzickým pohybem. Rozdíl je ovšem konceptuální, což vyplývá z existence neúspěšných aktů (patologické případy, vnější zábrany a umělá stimulace – viz výše). Bez konceptuálního rozlišování by ostatně Searle nemohl mnohé ze svých tezí formulovat.

Zdůrazňuji, že řeč byla o *fenomenálním* (1PP) rozlišení – čili jako by šlo o dva různé vědomé prožitky (například oddělené v čase), oba v perspektivě první osoby. Skutečnost, že v 1PP neprožívám odděleně pokus učinit pohyb a pohyb sám, neznamená, že rozdíl se neobjeví v 3PP. Pohyb lze nejen vnímat, ale i registrovat, měřit, vykládat vědecky odkazem na příslušné fyziologické procesy; nic z toho se ovšem nevztahuje k pocitu *jaké to je* pohyb učinit. Takto se na horizontu prožívání (v modalitě pocitu aktéra) dostává perspektiva první osoby (1PP) opět do těsné blízkosti perspektivy třetí osoby (3PP), aniž by však v tomto případě jakkoliv splynuly.

Briony se dále ptá: *Kdy [prst] poznal, že se má pohnout...?* Disociace mezi mnou a mým prstem se objeví jakmile bych se snažil – podobně jako Briony – přiznat prstu jeho vlastní vůli. Pak bych totiž nekrčil prst, pouze bych jej o to žádal, a jen tak by mělo smysl jej chválit za to, že „na slovo poslouchá“. Nemusel by totiž.

V takovém případě (při vědomém reflexování své akce) by bylo možno odhalit další rozdíl: mezi mým „pokynem“ (intencí v akci), jemuž rozumím, a realizovaným

⁴⁷ Searle zmiňuje ještě třetí mezeru, která se uplatňuje při jednání s časovým rozpětím.

fyzickým pohybem, jemuž nerozumím ve všech detailech provedení, takže nemám jinou možnost, než se spolehnout na prst sám. Jenom on (spolu se svým řídicím centrem kdesi v motorické části mozku), poté, co *poznal, že se má pohnout*, ví, *jak* to zařídit. Umíte stříhat ušima?

11 Pocit vlastní tělesnosti

Pocit, že jsem aktérem v nějakém dění, zejména pokud toto dění spočívá ve fyzickém pohybu nebo je jím zprostředkováno, úzce souvisí s pocitem vlastní tělesnosti [*embodiment*].⁴⁸ Jde mimo jiné o tradiční téma filosofů, které se v poslední době dostává do centra pozornosti i v rámci kognitivní vědy (např. [12, 47, 53]). Zde se přidržím již dříve citované nedávné monografie Shauna Gallaghery [*body*] která je mimo jiné důležitá ve své snaze integrovat fenomenologii (v 1PP) [*first-person phenomenology*] a vědu o vtělené kognici (3PP) [*third-person science of embodied cognition*].⁴⁹

Gallagher vychází z důležitého rozlišení mezi tím, kdy si vědomě všímáme svého těla a kdy je tělo jen na periférii naší pozornosti. Nejnápadnější je toto rozlišení u těch tělesných akcí, které si uvědomujeme ve fázi intencionálního projektu, avšak jejich tělesnou stránku si jako takovou neuvědomujeme (odkazují na předchozí kapitole). V tomto smyslu je tělo (za normálních okolností a jen v určitém stupni) zkušenostně transparentní [*experientially transparent*] (s. 37).

Kde je však přechod mezi zkušenostně transparentním a uvědoměným tělem? Pokud jde o *nehybné* tělo – jeho tvarovou podobu – není to otázka příliš zajímavá. Mé tělo se mi jeví (v 3PP) stejně jako těla druhých lidí; zajímavější jsou ovšem případy tělesných projevů provazujících emoce (nebude to zde mým tématem) a tělesných akcí (úmyslných pohybů), jimiž jsem se zabýval již v předchozí kapitole. V příkl. 10 (Brionin prst) jsme si všimli, že pohyb ruky nebo prstu má jednak složku autonomní (*stroj na uchopování*), více méně přístupnou v rámci 3PP, a jednak složku vědomně řízenou subjektem (*záměr se stal skutečností*).

Gallagher věnuje zvláštní pozornost *propriocepci* (smyslu pro pozici různých částí těla na základě údajů ze svalových a kloubových receptorů polohy). Právě u ní lze nalézt přechod od nevědomé, subperzonální *informace* k proprioceptivnímu *uvědomění si svého* těla, které je ovšem v běžném životě nereflktováno, jsouc na periférii či zcela mimo naši pozornost.

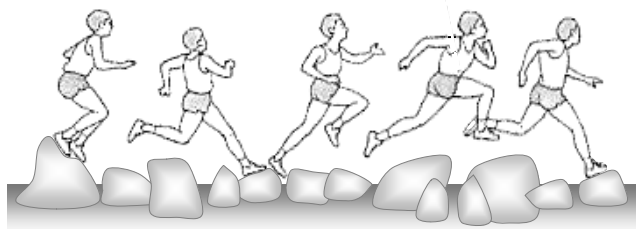
Jak už jsem dříve poznamenal (v kap. 4), Gallagher konceptuálně rozlišuje mezi tím, co nazývá *tělesným obrazem* [*body image*] a *tělesným schématem* [*body schema*] (oba termíny užívali již předtím jiní autoři v různých významech, Gallagher se snaží o jejich přesné vymezení). Tělesný obraz je dle něho tvořen „systémem percepce, postojů a přesvědčení vztahujících se k vlastnímu tělu,“ zatímco tělesné schéma je „systém senzomotorických schopností, které fungují nevědomě či aspoň bez nutnosti uvědoměného monitorování.“ (s. 24). Gallagher varuje před zaměňováním těchto dvou konceptů těla (s. 38). Snadno si tento rozdíl uvědomíme, vzpomeneme-li si na vlastní pohyby ve snu: moje snová ruka se zvedá, moje reálná ruka je pod peřinou. Při snění se tělesný obraz účastní snu, zatímco tělesné schéma je vyřazeno.

⁴⁸ Kdyby existovala telekineze, souvislost by byla asi menší.

⁴⁹ Odkazy na stránky v této kapitole se vztahují k této publikaci.

Nehledě na toto varování soudím, že lze porovnávat, ba i kombinovat zmíněné dva koncepty těla (jeden v 1PP, druhý v 3PP) v konkrétních případech hraniční zkušenosti. Nelze totiž očekávat, že existuje nějaká *ostrá* hranice našeho prožívání těla (v 1PP), za níž by už byl možný jen popis podrobností fyziologických procesů (ve 3PP – dokonce jen ve vědeckém jazyku). Spíše jde o *vlastní horizont tělesného obrazu* (ve smyslu kap. 3), na němž by se 1PP a 3PP přístupy mohly spolu i prolínat.

Jako názorný příklad různých stupňů uvědomění si těla bych rád uvedl jeden typ zkušenosti, kterou většina z nás asi má (nazvu ji *efekt kamzíka*). Představte si, že se snažíte přeběhnout řeku po vyčnívajících kamenech (musíte běžet rychle, abyste udrželi rovnováhu – viz obr. 6). Setkávají se zde tři úrovně pohybu podle stupně vědomé pozornosti: (1) distální intence (chcete se dostat na druhý břeh); (2) bezprostřední (proximální) intence (na který kámen se právě chystáte stoupnout); (3) senzomotorické funkce operující pod hladinou autoreferenční intencionality (není dost času na to, aby se jim vědomí věnovalo, musíte běžet rychle, jako kamzík po skalách).

Obrázek 6. Efekt kamzíka

Jak vidno, je zde horizont tělesného obrazu dynamicky spojen s modalitou vnímání času (kap. 5). Lze to vidět na příkladu (skutečného) kamzíka běžícího po kamenné suti: kameny mizí z jeho zorného pole dřív, než o nich potřebují vědět zadní nohy – jako by se zde uplatňovala retence vjemu. Současně kamzíkův zrak vybírá právě tu a jen tu informaci o tvarech kamenů, která bude až později důležitá pro zadní nohy – protence.

Z tří zmíněných úrovní pohybu je pro nás asi nejzajímavější úroveň (2), jež odpovídá hraničnímu případu v modalitě prožitku vlastní tělesnosti, čili vlastního horizontu tohoto prožitku. Úroveň (3) je již za tímto horizontem. Gallagher píše:

Znalost toho, co dovedou mé nohy, je v *mém těle*, nikoliv v reflektujícím či intelektuálním postoji, který bych ke svým nohám mohl zaujmout. (s. 74).

Smysl pro tělesnost lze dále rozkládat na několik dílčích modalit. Dosud jsem mluvil spíše jen o jedné z nich, *smyslu pro kinestetické řízení pohybu*. Jiná dílčí modalita je *pocit vlastnictví těla* [*sense of body ownership*], čímž se rozumí přirozený předreflexivní pocit, že toto tělo je *moje*, a to včetně – v normálním případě – jeho (tedy *mých*) pohybů. V tom posledním je tento pocit příbuzný, nikoliv však totožný s pocitem *autorství akcí* (pocitem aktéra).

Jestliže Briony medituje nad vlastní rukou (*Jak k této bytosti, tomuto stroji na uchopování, masitému pavoukovi přišla?*), je její ruka sice ve své poslušnosti obdařena svým svérázným bytím, ale ať už jde o „bytí“ strojní (algoritmické) nebo pavoučí (zčásti samostatné), vždy je něčím, co je *její*, Brionino. K čemu *přišla*, to je její.

Pocit vlastnictví předchází každý akt upření pozornosti k vlastnímu tělu, a proto v normálních případech nemá smysl říkat, že si tělo přivlastňuji – musel bych si ho totiž

nejdříve “odvlastnit”, což je postoj, který najdeme snad jen u určitých patologických případů⁵⁰. Ostatně jsou to právě takové případy (viz zmínka v předchozí kapitole), které by mohly odlišit pocit vlastnictví od pocitu autorství. Pacient by mohl tvrdit: „Je to *váš* pohyb, pane doktore, i když se pohybovala *moje* ruka. Nebyl to pohyb *můj* – mnou chtěný a iniciovaný.“ (viz pozn. 46). V normálních případech se nicméně cítíme vlastníky i nechtěných, bezděčných a samovolných pohybů, aspoň se za ně často cítíme odpovědny: „Omlouvám se, že jsem vám šlápnul na nohu.“

Intuitivním horizontem tělesnosti je ovšem i prostorová hranice fyzického těla. Je to typ horizontu vlastního, který je v každé přirozené situaci, k níž náleží vtělený subjekt. I u virtuálního subjektu si (již ne tak samozřejmě) představujeme jeho virtuální *tělo*. Na jedné straně, v diskursu 3PP, je hranice těla více méně záležitostí té či oné vědní disciplíny (možná v různé podobě – např. imunologie vs. etologie) a může mít smysl i pro jiné organismy, než je člověk. A. Damasio poznamenává:

[Hranice těla] u složitých organismů, jako jsme my, může mít různé podoby – například pokožka, pokrývající většinu našeho těla, rohovka, pokrývající část oka, sliznice v ústech. Bez hranice není těla, a bez těla není organismu. Život potřebuje hranici. ([7], s. 137)

Na druhé straně je uvědomování si hranic vlastního těla (v 1PP) závislé na (nejen emočním) postoji k němu a je součástí tělesného obrazu. V mnoha ohledech nemůže toto uvědomování soutěžit s 3PP popisem: nevidím rohovku svého oka ani sliznici v mých ústech, nemluvě o vnitřních funkcích, orgánech a buděčné tkáni.

V jiných ohledech si lze myslet hranici „těla“ rozšířenu daleko za hranice fyzického těla. Zdalipak by se dříve citované Merleau-Pontyho diktum „moje tělo je kdekoli tam, kde je třeba něco vykonat“ dalo interpretovat tak, že horizont mého těla objímá celek pole mé aktivity? S dávkou libovůle bychom v takovém případě mohli mluvit o distálním horizontu modalitě tělesnosti.

12 Vědomí sebe

Úvahy o pocitu aktéra (na rozdíl od smyslu pro působení obecně) a vlastní tělesnosti (na rozdíl od jiných těles) nás natolik přiblížily k vědomí *sebe*, že se nelze vyhnout tematizaci tohoto typu vědomí jako specifické modalitě prožívání situací. Čím závažnější je to téma, tím obtížnější je o něm – jako o tématu – mluvit. Omezím se zde jen na některé jeho aspekty, zejména pokud souvisejí s neodmyslitelnou rolí subjektu v epizodické situaci (či přímo subjektu situace).⁵¹

Připomínám, že když hovořím o epizodické situaci, činím tak vždy již s implicitní nebo explicitní představou, že existuje *subjekt situace* – osoba, která situaci vnímá, prožívá, ovlivňuje (a případně i – jako v našich příkladech – vypráví). Při zdůrazňování pohledu 3PP též lze hovořit o *protagonistovi* (hlavní osobě) situace, který tudíž k situaci *patří*. Ale i naopak, situace *patří* subjektu, je *jeho*. Při reflexi vlastních situací tak či onak oscilujeme mezi pohledy 3PP a 1PP a proto i v textu této studie často přecházím ke (gramatické) první osobě, jako bych to byl *já*,⁵² jako by to byla *moje* situace. Kdykoliv situaci sám prožívám, ať již aktuálně, ve vzpomínce, anebo

⁵⁰ Existuje o nich bohatá odborná literatura.

⁵¹ Problémem Já a „jáskosti“ se z fenomenologického hlediska a v podobě přístupné i pro kognitivní vědu zabývá Zahavi [56, 57].

⁵² Někdy i „ty“ – viz konec pozn. 10.

empaticky se vžívá do situace druhého, vždy jsem v ní jaksi přítomen. Jinak si lze stěží představit reflexi s tendencí k 1PP.

Vědomí sebe, *jáskost* [*selfhood*], je předreflexivně, inherentně a periferálně přítomno v každém kognitivním aktu, pozorování, zájmu, myšlenky, tělesném pohybu, chtění. Tím spíše i v reflexi těchto aktů: Briony (z příkl. 10 a 11) si nakonec – až poté, co pohnula prstem – uvědomuje, že za touto akcí bylo její vlastní „já“:

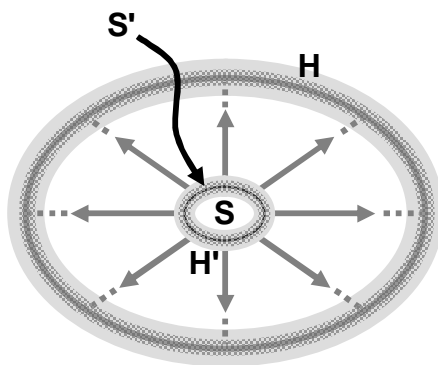
Příklad 12. (Brionin prst – další pokr.)

Nebylo zde žádné viditelné propojení, a přesto je to skutečně její já, to ví, pod tou hladkou, ničím nenarušenou tkaninou – je to její duše? –, co rozhodlo, že zanechá předstírání, a dalo konečný příkaz. ([30], s. 36)⁵³

Podobně i John Searle, když zkoumá strukturu intencionálního jednání, dospívá k představě jáskosti, která „přichází sama od sebe“ u jakékoliv „vědomé intencionální bytosti schopné se angažovat ve svobodném jednání, podloženém důvody.“ ([42], s. 145).

Přejít od předreflexivní „přítomnosti“ vlastního Já⁵⁴ k jeho reflexi v sobě skrývá závažný problém. Obrátím-li pozornost k sobě samému, znamená to, že ze svého Já činím *objekt* reflexe? Ale tím by se mi vymklo právě to pravé Já, k němuž jsem se chtěl dostat. Místo něho přede mnou vyvstane nový horizont, který nelze žádnou reflexí překročit a za nímž se skrývá jakési unikavé, transcendentní Já. Cituji Jana Patočku:

Prožívání je jakoby tkáň napjatá mezi dvěma horizonty: jedním je mé já, druhým je svět. Prožívání je jakási explicitace těchto horizontů, s tou zvláštností, že abych mohl explikovat sebe, musím nejprve stanout na půdě světa a pak teprve se vrátit k sobě. [36]

Obrázek 7. Problém sebereflexe (**S** – reflektovaný subjekt, **S'** – reflektující subjekt, **H'** – horizont sebereflexe).

Schematické znázornění horizontu z obr. 1 si můžeme překreslit podle obr. 7, kde **H'** znázorňuje horizont reflektovaného „já“ a **S'** je mé druhé, reflektující Já.⁵⁵ Hledím totiž odněkud „vně“ situace, o níž mi v reflexi jde (být „na půdě světa“ zde neznamena být uvnitř situace).

⁵³ Opravil jsem překlad.

⁵⁴ Inicála dává slovu „Já“ význam abstraktního singuláru (*to já*).

⁵⁵ Husserl v tomto smyslu odlišoval objektivizované, konstituované, *transcendentní* Já od konstituujícího, *transcendentálního* Já ([56], s. 183).

Damasio [7] rozlišuje v diskursu 3PP dva druhy Já, a to odvozeně od dvou druhů vědomí, *jaderného* [*core consciousness*] a *rozšířeného* [*extended consciousness*] ([7], s. 17). *Jadernému Já*, které je krátkodobé a pomíjivé, by v našem pojetí odpovídala modalita jáskosti pro atomické či aspoň nepříliš rozsáhlé epizodické situace, kdežto dlouhodobé, *autobiografické Já* by bylo odvozeným pojmem, vztaženým k celoživotnímu panoramatu (viz kap. 2). Pro naše účely by pak bylo vhodné mluvit i o mezilehlém, *epizodickém Já*, které by odpovídalo nejen krátkým, ale i delším epizodám (s jakými jsme se setkali v našich příkladech). Epizodické Já by si „samo sebe“ uvědomovalo s různou intenzitou, proměnnou i v průběhu prožívané epizody (tak když v příkl. 8 Alenka dostala šťastný nápad, její pozornost se tím přesunula z koláčků na její vlastní velikost a tím implicitně i na její epizodické Já).

Možnost různé intenzity prožitku sebe sama nastoluje otázku prahového vědomí sebe. Jeden směr hledání by mohl být prožitek při probouzení. Často je citována pasáž ze začátku „Hledání ztraceného času“, kde Proust líčí průběh probouzení, jako by hybridní paměť (abych použil terminologii z kap. 2) „jako lano visící z nebe“ vytahovala probouzející se Já z propasti nebytí. Damasio popisuje probouzení takto:

Objevují se obrazy lidí, věcí a okolní scény a přesto, po jistou krátkou dobu, která se nám však může zdát dost dlouhá, chybí vědomí sebe, stejně jako pocit vlastního myšlení. O zlomek sekundy později je smysl pro Já „zapnuto“ – a opravdu, vágně se nám zdá, že obrazy jsou naše, i když všechny podrobnosti ještě do sebe správně nezapadají. Poněkud déle trvá, než se autobiografické Já obnoví jako průběžné dění a než se situace stane zcela srozumitelnou. ([7], s. 94)

Souhlasím s představou zpožděného obnovování autobiografického Já, nejsem si však jist, zda se dá o jeho chybění takto mluvit – byla by to totiž náhlá změna diskursu z 1PP do 3PP. Podle předchozích úvah lze stěžít prožívat sebe (v 1PP) jako něco, co je buď „zapnuto“ nebo „vypnuto“; spíš snad jen jako něco, co je více nebo méně prožíváno – čili více nebo méně v centru našeho uvědomění (a reflexe).

V reflexi si snad mohu představit absenci vlastního těla, nikoliv však absenci svého Já *per se*. Já je vždy přítomno, i když (dokonce většinu času) jen okrajově. „Přítomnost“, stejně jako „absenci“ ovšem chápu jen ve vztahu k *vědomé* zkušenosti; o komatu (ani o bezesném spánku) neexistuje aktuální zkušenost v 1PP – o takových stavech mluvíme jen z odstupu, tedy v jazyku 3PP.

Pokud se nemýlím v tom, že smysl pro vlastní Já je vždy nějak „přítomen“ a současně že toto Já nemá povahu objektu, protože je vždy skryto za horizontem sebereflexe, pak bychom se vlastně neměli divit, že je prožíváme jako identické samo se sebou. Mluvíme o normálním prožívání, nikoliv patologickém – o takovém (naštěstí) nemám vlastní zkušenost.

S tím souvisí i to, že i ve snech mám pocit, že jsem to stále já, nezávisle na tom, že mohu mít jiné vlastnosti, jinou (snovou) minulost, jiný vzhled:

Příklad 13 (Můj sen o černochovi⁵⁶)

Chystám se na raut nějaké vědecké konference, ale mám zpoždění. Mám se převléci? Dívám se do zrcadla: jsem statný zavalitý černochoch ve žlutém tričku a jeansch. Uvažuji: mohl bych jít, tak jak jsem, ale někdo by mohl být na

⁵⁶ V noci na 9.8.2006.

nevhodně oblečeného černocho hrubý. Snad by pomohlo, kdyby moje tvář měla podobu předsedy konference. A hle, už tuto podobu má. Epizoda končí.

Ve snu mohu měnit podobu, mohu být i černochem, ani okolní situace, ani moje minulost nemusí nijak souviset s mým bdělým životem – avšak jedno vím zcela neproblematicky: jsem to stále *já*, který svou snovou situaci prožívám, ba i který se shlížím ve sněném zrcadle. Ani se nemusím spoléhat na svou autobiografickou paměť, aby mi zaručila identitu.

Totéž konstatuje známý švýcarský psychiatr a psychoterapeut, zakladatel daseinsanalýzy Medard Boss:

Ve snu se ovšem někdy mohu stát jiným člověkem nebo zvířetem, které právě šlo vedle mě. Ale i v každé snové proměně to zůstávám „já“, kdo se proměňuje, a zůstávám stále *týž*. ([3], s. 145)

13 Smysl pro druhého

V epizodické situaci se mohou samozřejmě vyskytovat i jiné osoby, než je subjekt situace. Bylo tomu tak v příkl. 7, kde se kromě Briony nacházela i Cecilia, Robbie a stařena na chodníku. Tyto další osoby mohou být pro subjekt ve větší nebo menší míře důležité a také mohou být více či méně do situace zataženy jako postavy děje. Vztah k druhým osobám je pro člověka natolik důležitý, že stojí za to o něm pojednat jako o samostatné modalitě prožívání – *smyslu pro druhého* [*otherness*].

Přečtěte si následující úryvek z románu M. Kundery; subjektem situace (a hlavní osobou celého románu) je žena jménem Irena:

Příklad 14 (Irena)

Na protější lavici uviděla jakéhosi muže a po několika okamžicích nejistoty a údivu ho poznala. Vzrušeně čekala, až se setkají očima, a pak se usmála. Odpověděl také úsměvem a lehce pokývnul hlavou. Vstala a vykročila k němu, on zase vykročil k ní. “Neznali jsme se v Praze?” řekla česky, “pamatujete si mě?” ([29], s. 46)⁵⁷

Popsána je epizodická situace, během níž se Irena setkává s druhou osobou, která se během krátké doby postupně promění z neznámého cizince v dávného přítele. Děj (zápletka) sestává z několika fází (podepizod), které po sobě následují v objektivním (ovšem fikčním) čase: *Irena vidí muže* → *chvíle nejistoty* → *poznává ho* → *čeká na pohled* → *úsměv* → *jeho úsměv* → *Irena vstává* → *kráčí k němu* → *on vstává* → *Irena promluví*. Prosté zahlédnutí (*jakéhosi muže*) by pro Irenu nic nemuselo znamenat, pokud by u ní nevznikla nejistota (*že bych ho znala?*), pak údiv (*musím ho znát!*) a rozpoznání (*ano, znám ho!*). Následuje důležitý okamžik, kdy Irena vstoupí v předverbální komunikaci s oním mužem (*výměna pohledů, pak úsměvů*); epizoda (pro nás) končí zahájením verbální komunikace.

V rámci fenomenologicky orientované kognitivní vědy se vztahu k Druhému⁵⁸ věnuje Dan Zahavi, který rozlišuje čtyři různé teze ([57], kap. 6):

⁵⁷ Můj překlad.

⁵⁸ V místech, kde je to důležité, užívám iniciálu ve slovu „Druhý“ (podobně jako u „Já“) ke zdůraznění jeho významu jako abstraktního singuláru (*ten druhý*).

(1) Přímé setkání s druhým je provázeno specifickým naladěním vědomí, zvaným *empatie*;

(2) Setkání s druhým (včetně *empatie*) je podmíněno jistým typem *jinakosti vtěleného Já* [*alterity of the embodied Self*];

(3) Intersubjektivita není redukovatelná na přímé setkání dvou jednotlivců, nýbrž je založena v apriorním vztahu mezi subjektivitou a světem;

(4) Rozhodujícím a nezanedbatelným aspektem intersubjektivit je konfrontace s radikální jinakostí Druhého.

Zahavi navrhuje, aby čtyři možné přístupy podle uvedených tezí nebyly brány izolovaně, nýbrž ve vzájemném propojení (a překonání jejich odlišnosti) v rámci „multidimenzionální teorie intersubjektivit“ ([7], s. 174–177). Ježto nám jde o „konkrétní fenomenologii“ singulárních epizodických situací, můžeme se omezit na první dva body.

U předverbální komunikace Ireny s mužem na protější lavici v uvedené epizodě můžeme – v souladu s tezí (1) – předpokládat velkou míru *empatie* na straně Ireny. Díky ní mohla očekávat reakci partnera a spoléhat na ni. Lze se navíc pokusit tuto *empatii* přeložit do jazyka 3PP a interpretovat ji jako pohotové užití folkové (či naivní) psychologie.⁵⁹ Hypoteticky mohla Irena třeba uvažovat takto:

Příklad 15 (Irena – jejíma očima)

Musel mě poznat, jinak by neprovázel svůj úsměv pokývnutím hlavy. Bylo to jen lehké pokývnutí, není si zcela jist, třeba si (tak jako já) přesně nevzpomíná na okolnosti našeho dřívějšího setkání. Každopádně ho nepřivedu do rozpaků, když k němu půjdu a zeptám se.

Je to vlastně *moje* folková psychologie o Irenině folkové psychologii. Kdoví, co jí *opravdu* proběhlo hlavou, dokonce pochybuji, že by situaci takto racionalizovala. Prostě ji tak mohla takto nějak intuitivně „vidět“.

Pro předverbální (občas i pro verbální) komunikaci je setkání pohledů důležitým výrazovým prostředkem. Reciprocitu přitom nelze vyjadřovat jako nějakou výměnu informací. Ziman píše:

V běžném jazyku „komunikovat“ znamená víc, než „informovat“. Není to jen záležitost vyslání zprávy od jedné osoby k druhé nějakým způsobem a za nějakým účelem. Pro Ego komunikovat s Druhým vyžaduje obousměrné přenosy a jednání, při němž každá strana zpětně reaguje poté, co něco přijala. ([58], s. 20)

Neverbální komunikace předpokládá určité bezprostřední porozumění jazyku těla, přičemž *moje* vzorce chování jsou srovnatelné, ba dokonce identické se vzorci chování Druhého. Tím se vlastně dostáváme k druhé uvedené tezi (*jinakost vtěleného Já*). Zcela podle Merleau-Pontyho výroku, že „bez mé exteriority by druzí neměli interioritu,“ Irena zná stavy mysli druhých, protože zná sebe – své tělo – jakoby zvenku, v 3PP. Musí rozumět *svému* úsměvu jako stejnému typu stavu jako je *jeho* úsměv (totéž pro její a jeho pohled a další výrazy tváře nebo těla). Ilustruje to Merleau-Pontyho důraz na *tělesnost* [*embodiment*] jedince (spolu s jeho *zasazením* [*embedding*] do prostředí) jako něco podstatného pro existenci mysli.

⁵⁹ Srov. např. [43], kap. 7.

Takto se u modalitý smyslu pro druhého smazává rozdíl mezi 1PP a 3PP. Moje prožívané tělo nelze separovat od mého vnímajícího těla a stejně já vnímám Tvoje tělo jako neseparovatelné od Tebou prožívaného těla. Můj postoj k Tobě není ani pravá 3PP (jako k jiným objektům), ani pravá 1PP (jsi pro mne přece jen ten druhý). Tomuto dilematu se vyhneme postulováním *perspektivy druhé osoby* (2PP). Důležitou komponentou 2PP je rozumění expresivním výrazům tváře a těla Druhého – jeho úsměvům, pohledům, pokývnutím, zachmuřením – a ovšem i rozumění řeči.

Je třeba poznamenat, že smysl pro Druhého se vztahuje i k osobám, které nejsou v dané epizodické situaci fyzicky přítomny. Konec konců, jak Merleau-Ponty [32] zdůrazňuje, i prožívání vlastní subjektivity může (či musí) obsahovat anticipaci existence Druhého. Vzpomeňme, že v příkl. 13 (Můj sen o černochovi) se vidím očima nepřítomného diváka (který *by mohl být na nevhodně oblečeného černocha hrubý*). Proč bych se jinak na sebe díval do zrcadla?

Nedotkl jsem se dosud otázky hraničního prožívání druhých. Mohlo by se to vztahovat k případu, kdy přítomná osoba je právě na horizontu zájmu ze strany subjektu situace. S takovým rozlišením jsme se setkali v příkl. 14 (Irena): muž na protější lavici nejprve náležel do podprahové sféry Irenina zájmu o jiné přítomné bytosti (na protější lavici mohlo být více osob, které ani nejsou zmíněny), teprve v průběhu epizody onen muž vystoupil před horizont jejího zájmu, a to výrazně.

V této souvislosti stojí za zmínku prahový či spíše podprahový smysl pro druhé, dokumentovaný Kannerem [26] u šestiletého autistického chlapce (výjimečně uvádím patologický případ, zdá se mi ilustrativní, i když jej nelze popsat v 1PP):

Nejnápadnější rys jeho chování byl rozdíl v jeho reakcích na předměty a na lidi. Předměty jej snadno pohlcovaly, věnoval jim pozornost a soustavně si s nimi hrál. Zato lidi zjevně považoval za nežádoucí a věnoval jim tak malou pozornost, jakou jen byli ochotni připustit.⁶⁰

14 Socialita

Kolektivita či socialita je zpravidla tematizována jako varianta, či zobecnění smyslu pro druhé. V poněkud jiném směru uvažování však můžeme považovat socialitu za specifickou modalitu prožívání situací. Stejně jako doposud budu ovšem potlačovat mimosituační kontext.

Představte si epizodickou situaci, v níž – jako její subjekt – náležíte k určité skupině či komunitě více osob, které s vámi typicky něco sdílejí (intence, zájmy, názory, rituály apod.) nebo na nichž vám nějak záleží. Můžete zaujímat perspektivu druhé osoby (2PP) odděleně vůči jednotlivým příslušníkům skupiny, to však nestačí k vašemu prožívání své účasti v ní. Je tu něco víc – především máte vztah ke skupině *jako celku*, jako k entitě vyššího řádu, a navíc má tento vztah specifickou podobu: jste jejím *členem*. Na takovém vztahu můžeme založit určité pojetí *sociality* jako další modalitý prožívání situací. (Pro jednoduchost předpokládejme, že dotyčná skupina je v dané situaci přítomna celá, i když může v jejím průběhu vznikat nebo zanikat – pak by bylo možno mluvit o *epizodické skupině*).

Je myslitelné spojit skupinu se speciálním typem perspektivy – s kolektivním „my“, čili s *perspektivou první osoby plurálu* (1PPP). Smysl pro socialitu tedy spočívá ve dvou na sebe navazujících perspektivách: 1PP člena skupiny ke skupině a 1PPP skupiny jako celku k situaci (ke světu). Pak tím, co pro smysl pro Druhého bylo setkání

⁶⁰ Citováno Zahavim [57], s. 189–190.

tváří v tvář, je pro socialitu aktuální náležením do skupiny. Existuje tu také nějaká obdoba empatie? Tuto roli by nejspíše mohl hrát specifický modus vědomí, totiž *identifikace* se skupinou (jako entitou vyššího řádu).

Vhodná chvíle pro příklad; bude opět z McEwanova románu „Pokání“. Skupina infanteristů se před očima Turnera (hlavní postavy úryvku) právě chystá lynčovat letce RAF:

Příklad 16 (Turner)

Muži v kruhu se začali pochechtávat. U barového pultu vytušili, že se chystá něco šťavnatého, takže se začali trousit další vojáci. Jak se dav vzdouval kolem kruhu, jakýkoli zbývající smysl pro osobní odpovědnost vymizel. Všech se začínala zmocňovat chvástavá bezohlednost. Někdo típnul nešťastníkovi cigaretu o hlavu a zvedla se vlna souhlasného hulákání. Směšně vyjekl a to je rozchechtalo. Nenáviděli ho a zaslouží si všechno, co ho nemine.

[...] *Bylo šílenství jít tomu člověku na pomoc, bylo ohavné tak neučinit. Turner současně rozuměl jak rozjařenosti vojáků, tak zákeřnosti, s jakou by se ho mohla rovněž zmocnit.* ([30], s. 219)⁶¹

V takovéto napjaté situaci je socialita zvláště dominantní modalitou (pro členy skupiny) ve srovnání s ostatními modalitami prožívání. Skupina se v průběhu epizody aktuálně tvoří (*začali se trousit další vojáci*) a stává se prostředím pro samovolně se amplifikující jevy, typické pro kolektivní systémy (*všech se začínala zmocňovat chvástavá bezohlednost; zvedla se vlna souhlasného hulákání; chechtot; nenávisť*). Sám Turner není členem skupiny, nicméně dobře rozumí euforii davu a současně se brání tomu, aby se přidal.

Všimněme si, že uvnitř skupiny se ztrácí pocit individuální odpovědnosti (*smysl pro osobní odpovědnost vymizel*). Zdá se to být v rozporu s tím, co jsem psal v kap. 7 – že pocit odpovědnosti klesá se vzdáleností. To však jen zdůrazňuje specifiku sociality: je-li ona dominantní, může se význam vzdálenosti obrátit. Čím větší a sevřenější je skupina, tím se její členové mohou cítit méně zodpovědní za kolektivní chování.

Je mnoho případů, kdy lze sledovat stupeň identifikace se skupinou (bitvy, hry, vzpoury, rituální praktiky, skandování, sborový zpěv atd.). Searle se v práci [41] zabývá kolektivní intencionalitou [*We-intentionality*] a argumentuje proti její redukovatelnosti na individuální intencionalitu [*I-intentionality*]. Zde se omezím na zmínku o několika typech hraničního prožívání sociality.

Je-li subjekt členem epizodické skupiny, nemusí mu být vždy jasné, kdo další je a kdo není jejím členem, jinými slovy, jaký je rozsah příslušného „My“ oproti „Oni“. Může existovat odstupňované členství, a to jinak při pohledu v 1PP a 3PP. Druhá možnost: samotnému subjektu nemusí být jasné, zda se sám má či nemá považovat za člena. (Obě možnosti lze charakterizovat určitým typem horizontu.)

Zajímavější hraniční případ odpovídá stupni identifikace subjektu se skupinou, který se může pohybovat mezi dvěma imaginárními extrémy, absolutní identifikací a subverzivním postojem. Prvému extrému by musela odpovídat úplná absence smyslu pro Já (jen zdánlivě je to v rozporu s tvrzeními v předchozí kapitole – zde jde totiž o abstraktní, nedosažitelný extrém), druhému by naopak odpovídal velmi výrazný smysl pro Já.

⁶¹ Opravený překlad.

15 Shrnutí a výhledy

V této studii jsem se pokusil otevřít jistý specifický směr uvažování o lidském vědomí. Jako východisko jsem zvolil skutečnost, že v běžném životě se člověk nesetkává s jednotlivými fenomény vytrženými z prostředí, nýbrž že prožívá komplexní situace či životní epizody v jejich celistvosti, omezené jen jakýmsi (pomyslným) horizontem, nepřekročitelným „zevnitř“ situace (v 1PP), avšak v jisté míře přístupným objektivnímu (případně i vědeckému) pohledu (v 3PP). Z toho jsou odvozeny i dvě tendence v reflexivní analýze epizodických situací, u nichž se zpravidla zdůrazňuje jejich vzájemná neslučitelnost (existence tzv. explanační mezery).

Ukazuje se, že v blízkosti horizontu prožívání nemusí jít o něco tak radikálního. Jde tu ovšem o horizont v mnoha odlišných směrech, a proto (a i z jiných důvodů) jsem zvolil metodu analýzy „per partes“ – pojmově rozlišit několik různých modalit prožívání a v první fázi studia se zaměřit na každou z nich odděleně. Jde o otevřený projekt a před námi se ihned rýsuje množství témat, která by si zasloužila další zkoumání, některé přímo vyplynuly z našich pvah. Uzavírám proto několika náměty pro další studium:

(1) Zabývat se druhou fází metody „per partes“, čili ukázat, jak některé (nebo všechny) modalitty na sobě vzájemně závisí, jak jsou propojeny (některé souvislosti jsem již uvedl na různých místech výkladu).

(4) Zkoumat vztah různých perspektiv: 1PP « 2PP « 3PP, a to v singuláru i plurálu. Jsou všechny stejně původní a stejně přirozené?

(3) Podrobněji než doposud se zaměřit hraniční (prahové) prožitky, klasifikovat je podle typů a podle případných důsledků pro vztah mezi 1PP a 3PP.

(4) Studovat různé patologické kazuistiky, které by mohly podpořit i některá teoretická rozlišení (v tomto směru lze čerpat z bohaté literatury v oblasti klinické neuropsychologie a psychiatrie).

(5) Rozšířit studium na vztahy mezi různými epizodickými situacemi v rámci životního panoramatu téže osoby, jak se vzájemně ovlivňují, jakou roli hraje identita prvků a identita subjektu.

(6) Zkoumat další příklady epizodických situací ve fikčních světech, v imaginaci, ve snech a ve změněných stavech vědomí. V čem spočívá rozdíl od přirozených epizodických situací.

Poděkování: Tento příspěvek vznikl v rámci řešení výzkumného záměru CTS MSM 0021620845

Literatura

- [1] Adler, H.G.: *Panoráma*. Brno: Barrister & Principal 2003.
- [1a] Ajvaz, M.: *Prázdné ulice*. Brno: Petrov 2004.
- [2] Bergson, H.: *Hmota a paměť*. Praha: OIKOYMENH 2003.
- [3] Boss, M., *Včera v noci se mi zdálo*. Praha: Grada 1994.

- [4] Carroll, L: *Alenka v kraji divů a za zrcadlem*. Praha: Albatros 1865/1985 (překl. Aloys a Hana Skoumalovi, 1961).
- [5] Cutting, J. E., Vishton, P. M.: Perceiving layout and knowing distances: The integration, relative potency, and contextual use of different information about depth. In: *Handbook of perception and cognition*, Vol 5: *Perception of space and motion*. San Diego, CA: Academic Press 1995, s. 69–117.
[<http://people.psych.cornell.edu/~jec7/pubs/78.pdf>]
- [6] Dainton, B., *Stream of Consciousness: Unity and Continuity in Conscious Experience*, London: Routledge 2000.
- [7] Damasio, A.: *The Feeling of What Happens*. San Diego: Harcourt 1999.
- [8] Doležel, L.: *Heterocosmica – fikce a možné světy*. Praha: Karolinum 2003.
- [9] Edwards, A. B.: The Phantom Coach. In: *The Supernatural Omnibus*, Twickenham, UK: Senate 1864/1998.
- [10] Gallagher, S.: *The Inordinance of Time*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press 1998.
- [11] Gallagher, S.: Od fenomenologie ke kognitivní vědě. *Aluze* **03** (2003), 92–102.
- [12] Gallagher, S.: *How the Body Shapes the Mind*. Oxford: Oxford University Press 2005.
- [13] Gibson, J. J.: *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: HoughtonMifflin 1979.
- [14] Gibson, J. J.: A Theory of Direct Visual Perception. In: *Vision and Mind: Selected Readings in the Philosophy of Perception*, (A. Noë, E. Thompson, eds.) Cambridge, MA: MIT Press 2002, pp. 77–90.
- [15] Havel, I. M.: Prostor k pohybu. *Vesmír* **82** (2003) č. 5, 243.
- [16] Havel, I. M.: Prostory nejen k pohybu. *Vesmír* **82** (2003) č. 11, 603.
- [17] Havel, I. M.: Modalita subjektivně prožívaných situací. In: *Kognice a umělý život IV.* (J. Kelemen a V. Kvasnička, eds.), Opava: Slezská universita v Opavě 2004, 159–178.
- [18] Havel, I. M.: Čas ze vzpomínek. *Přítomnost* (léto, 2004), 16–18.
- [19] Havel, I. M.: A Structure of Experienced Time. In: *Endophysics, Time, Quantum and the Subjective* (R. Buccheri et al. eds.) World Scientific Publishing Co. 2005, 163–188.
- [20] Havel, I. M.: Brionin prst. In: *Viva Activa, Viva Contemplativa – Janu Sokolovi k sedmdesátým narozeninám* (J. Kružík, ed.), Praha: UK FHS 2006, 334–346.
- [21] Havel, I. M.: Prožívání epizodických situací – modalita a hraniční případy, In: *Kognice a umělý život VI.* (J. Kelemen, V. Kvasnička, eds.), Opava: Slezská universita v Opavě 2006, 167–180.
- [22] Havel, I. M.: Experience of Episodic Situations (First draft), Res. Report CTS-06-17 (October 2006).

- [23] Havel, I. M., Mitášová, M.: Prostor prožívaný jako prostor k jednání. In: *Prostor a jeho člověk* (M. Ajvaz, I. M. Havel, M. Mitášová, eds.), Praha: Nakl. Vesmír 2004.
- [24] Husserl, E.: *Přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí*. Praha: Ježek 1917/1996.
- [25] James, W.: *The Principles of Psychology*. New York: Dover 1950/1890.
- [26] Kanner, L., Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child* **2** (1943) 217-250.
- [27] Koch, C.: *The Quest for Consciousness: A Neurobiological Approach*. Englewood, CO: Roberts and Co. 2004.
- [28] Koukolík, F.: *Lidský mozek*. Praha: Portál 2000.
- [29] Kundera, M.: *Ignorance* (překl. do angl. L. Asher). London: Faber and Faber 2002.
- [30] McEwan, I.: *Pokání* (překl. M. Válková). Praha: Odeon, 2003.
- [31] McTaggart, J.M.E.: The unreality of time. *Mind* **17** (1908) 457–474.
- [32] Merleau-Ponty, M.: *Phenomenology of Perception*, (překl. C. Smith) London: Routledge 1945/1962.
- [33] Michotte, A. (1946), *The perception of causality* (překl. T. R. Miles & E. Miles). New York: Basic Books 1963.
- [34] Němec, J.: Fenomenologická metoda. *Souvislosti* (2001/3–4), 120–121.
- [35] Noë, A.: *Action in Perception*, Cambridge, MA: The MIT Press 2005.
- [36] Patočka, J.: Koncept přednášky o tělesnosti. (rukopis 1980/8), In: *Přirozený svět a pohyb lidské existence* (I. Chvatík, ed.) Archivní soubor, Praha 1980.
- [37] Patočka, J.: *Přirozený svět jako filosofický problém*. Praha: Československý spisovatel 1936/1992.
- [38] Penfield, W., Rasmussen, T. B.: *The Cerebral Cortex of Man*. New York: Maxmillan Books 1950.
- [39] Poe, E. A.: *Zánik domu Usherova*. Praha: Krásná kniha 1927.
- [40] Popper, K. R.: *The Open Universe: An Argument for Indeterminism*. London: Routledge 1988.
- [41] Searle, J. R., Collective intentions and actions. In: *Intentions in Communication* (P. Cohen et al., eds.) Cambridge, Mass.: The MIT Press 1990.
- [42] Searle, J. R.: *Rationality in Action*, Cambridge, MA: The MIT Press 2001.
- [43] Sedláková, M.: *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie*. Praha: Grada 2004.
- [44] Shallice, T.: The detection of change and the perceptual moment hypothesis. *Br. J. Stat. Psychol.* **17** (1964) 113–135.
- [45] Sokol, J.: *Rytmus a čas*. Praha: OIKOYMENH 1996.

- [46] Stern, D. N.: *The Present Moment in Psychotherapy and Everyday Life*. New York: Norton 2004.
- [47] *The Body and the Self* (Bermúdez J. L., Marcel, AS., Eilan, N., eds.) Cambridge, Mass.: The MIT Press 1995.
- [48] Tulving, E.: Episodic and semantic memory. In: *Organization of Memory* (E. Tulving & W. Donaldson, Eds.). New York, NY: Academic Press 1972, 382–402. [<http://individual.utoronto.ca/akim/12.EpSem72.pdf>]
- [49] Tulving, E.: Episodic Memory: From Mind to Brain. *Annual Review of Psychology* **53** (2002) 1-25.
- [50] van Gelder: Wooden iron? Husserlian phenomenology meets cognitive science. In J. Petitot et al. (eds.) *Naturalizing Phenomenology*. Stanford University Press, Stanford, CA, 1999, 245-265.
- [51] van Peursen, C. A.: The Horizon. In: *Husserl: Expositions and Appraisals* (A. Elliston and P. McCormick, Eds.) Notre Dame, Indiana: Univ. Notre Dame Press 1977, 182–200.
- [52] Varela, F.: The specious present: A neurophenomenology of time consciousness. In J. Petitot et al. (eds.) *Naturalizing Phenomenology*. Stanford University Press, Stanford, CA, 1999, 266–314.
- [53] Varela, F. J., Thompson, E., Rosch, E.: *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. The MIT Press, Cambridge, Mass., 1991.
- [54] Vopěnka, P.: *Úvod do matematiky v alternativnej teórii množin*. Bratislava: Alfa 1989.
- [54a] Vopěnka, P.: *Meditace o základech vědy*. Praha: Práh 2001.
- [55] Wittgenstein, L.: *Filosofická zkoumání*. Filos. ústav AV, Praha, 1993 (překl. J. Pechar).
- [56] Zahavi, D.: *Self-Awareness and Alterity: A Phenomenological Investigation*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press 1999.
- [57] Zahavi, D.: *Subjectivity and Selfhood: Investigating the First-Person Perspective*. MIT Press, Cambridge, Mass., 2005.
- [58] Ziman, J.: No Man Is An Island. *Journ. of Consciousness Studies* **13** (2006) 17–42.